

ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴՅԻՆԵՐԻ (ՍԱԴՈՒՄՆԵԱՆՆԵՐԻ) ԻՇԽԱՎԱՎԿԱՆ ՏՈՒՆԸ ԺԲ.—ԺԴ. ՊԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մահկանաբերդյիների տոհմը պատուաւոր տեղերից մէկն է զբաղեցնում ժԲ.—ԺԴ. դարերի Հայաստանի աւատատիրական աւագանին ներկայացնող ընտանիքների շարքում։ Այս իշխանական տան առաւել հզօրութեան փուլերում նրա անդամների ազդեցութեան սահմանները դուրս էին գալիս Հայաստանի շրջանակներից, իսկ ժԳ. դարի 70—80ական թուականներին Մահկանաբերդյիները ակնառու դեր էին կատարում նաեւ Արեւելեան Վրաստանի ճակատագրում։ Տոհմի պատմութիւնը, Հայաստանի եւ Վրաստանի ժԲ.—ԺԴ. դարերի քաղաքական առանցքային անցուղարձերի անքակտելի մասը կազմելով, առաջին հերթին ուշագրաւ է առանձին իշխանական տների բարձրացման ու անկման պատճառների եւ ուղիների պարզաբանման, թագաւորական իշխանութեան եւ խոչոր աւատատէրերի փոխյարաբերութիւնների տրամարանութեան բացայստման տեսանկիւնից։ Առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ Մահկանաբերդյիների ինքնատիպ էթնոմշակութային դիմապատկերի հետազոտութիւնը։ Դժուար է մատնացուցել դարաշրջանի մէկ այլ հայկական տոհմ, որը այդչափ աչքի ընկնի տարբեր էթնիկական, դաւանական ու մշակութային աշխարհների հետ սերտ շփումներով ու կապերով։ Այս ամէնն էլ իշխտ ցանկալի է դարձնում Մահկանաբերդյիների իշխանական տան պատմութեան համակողմանի ուսումնասիրութիւնը։

Թերեւս Մահկանաբերդյիների պատմութեան կարեւոր առանձնայատկութիւնն է՝ յաճախ Հայաստանից դուրս գործելու հանգամանքը, որ պայմանաւորել է հայագիտների համեմատաբար համեստ հետաքրքրութիւնը տոհմի գործունէութեան նկատմամբ։ Հայագիտութեան մէջ միայն Սուրէն Երէմեանն է առանձին աշխատութեամբ անդրադարձել Մահկանաբերդյիների պատմութեանը։ սակայն ոռւսերէն գրուած այդ հետազոտութիւնը մնացել է անտիպ, թէեւ նրանից յաճախ

են օգտուել ուսումնասիրողները¹: Վրացագէտները, իրենց հերթին, զբաղւել են գլխաւորապէս ԺԳ. դարի երկրորդ կէսի Մահկանաբերդցիների գործունէութեան հետազօտութեամբ: Տոհմի պատմութեան ԺԲ. դարի ժամանակահատուածը սակաւ չափով է ուսումնասիրուել վրացագիտութեան մէջ, քանի որ առաջին Մահկանաբերդցիների պատմութիւնն արտացոլող հայկական աղբիւրները համեմատաբար ուշ են գրաւել վրացագէտների ուշադրութիւնը: Մահկանաբերդցիների պատմութիւնը վերջին տարիներս զբաղեցրել է արտերկրի կովկասագէտներին, սակայն կիրիլ թուրմանովի² եւ Բ. Լիմպէրի³ աշխատութիւններում միայն ընտանիքի տոհմածառը վերականգնելու փորձեր են ճեռնարկուած: իշխանական տան ուղին եւ ճակատագիրներկայացնելու եւ վերլուծելու խնդիր՝ այդ հետազօտողներն իրենց առջեւ չեն դրել:

Ելնելով ԺԲ.-ԺԴ. դարերի հայ աւատատիրական աւագանու քաղաքական, սոցիալական եւ էթնոմշակութային պատմութեան ուսումնասիրման առանցքային խնդիրներից՝ ստորև հարկ եմ համարում անդրադառնալ մի շարք հարցերի, որոնց լուսաբանութիւնը հնարաւորութիւն կարող է ընձեռել բազմակողմանի եւ ընդգրկուն պատկերացում կազմել տոհմի պատմութեան մասին:

Ա. ՏՈՀՄԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տոհմի անուանման հարցը գիտական գրականութեան մէջ դեռեւս յատուկ քննութեան նիւթ չի դարձել: Այժմեան հայագիտական հետազօտութիւններում ընտանիքն առաւել յայտնի է «Մահկանաբերդի Արծրունիներ» անուանումով: Այն շրջանառութեան մէջ է մտցրել Երէմեանը, որին հետեւել են յաջորդ ուսումնասիրողները: Աւելի վաղ հայագէտները տոհմի անդամներին կոչում էին Արծրունիներ, առանց որեւէ մասնառբեցման⁴: Վրացագէտները, աւանդաբար, «Մահկանաբերդցի» են կոչում միայն Սաղուն Բ.ին եւ Խութլու Բուղային: Միայն վերջերս են նրանք սկսել, հայագիտական զրականութեան ազդեցութեամբ, «Արծրունի» անուանել տոհմի վաղ շրջանի ներկայացուցիչներին՝ Ամիր-Քրդին եւ Վասակին⁵: Ամբողջ տոհմի միասնական անուանման հարցը նրանց ընդհանրապէս չի զբաղեցրել:

Ելնելով այն իրողութիւնից, որ տոհմի գործունէութեան դարաշրջանի մէծ մասում (հնարաւոր է՝ բացառութեամբ ԺԳ. դարի վերջից սկսուած եղբափակիչ փուլի, որի մասին տեղեկութիւնները բացակայում են) նրանց էր պատկանում Մահկանաբերդ ամրոցը՝ շրջակայ գաւառով հանդերձ, բաւարար հիմք գոյութիւն ունի ընտանիքը «Մահկանաբերդցի» կոչելու համար: Ճիշդ է, այն վկայուած է վրացական աղբիւրում⁶, բայց լիովին հնարաւոր է նրա գործածականութիւնը նաեւ հայկական միջա-

վայրում: Պէտք է հաշուի առնել, որ տոհմային կալուածքի, եւ յատկապէս ըերդի, անուանումից կազմուած տոհմանունները ամեննեւին էլ խորթ չեն եղել ԺԲ.-ԺԴ. դարերի հայ իրականութեանը: Մասնաւորապէս՝ պատմէներից միայն Ստեփանոս Օրբելեանը վկայում է «Գագեցի», «Գեռաքարեցի», «Մածնաբերդեցի», «Առփայեցի», «Տաշրացի», «Կայենեցի», անւանումների տարածուած լինելը նշուած ժամանակաշրջանում⁷: Խօսուն են նաեւ փաստաթղթերի, վիմագիր արձանագրութիւնների եւ ձեռագրերի յիշատակարանների հաղորդումները, որոնցում յիշատակւում են «Ալվեցի»⁸, «Շահուուեցի»⁹ տոհմանունները:

Օրբելեանը միաժամանակ հաղորդում է Մահկանաբերդցինների տոհմի այն անուանումը, որը գործածական էր դարձել նշանաւոր Սադուն Բ.Ի գործունէութեան համընդհանուր ճանաչում ստանալու հետեւանքով՝ «գորդիսն Սադուն աթաբէկին»¹⁰: Տոհմի «Սադուննեաններ» անուանումը եւս նոյնքան ընդունելի կարող էր դիտուել, որքան «Մահկանաբերդցիններ» կոչումը, բայց քանի որ առաջինը բացարձակապէս չի գործածում գիտական գրականութեան մէջ, ապա մնում է դիմել աւելի ծանօթ երկրորդ անուանաձեւին, կամ զուգահեռաբար գործածել երկուսն էլ¹¹: Ինչ վերաբերում է ընտանիքի «Արծրունի» անուանմանը, ապա, ինչպէս ցոյց է տրուելու ստորեւ, այս իշխանական տան արծրունիական տոհմակունքների վարկածը հնարաւոր չէ ապացուցուած համարել:

Միեւնոյն գերդաստանի առանձին տոհմածիւղն էին ներկայացնում Ամիր-Քրդի եղբայր Սարգսի սերունդները՝ Խաւուասեանները, որոնք ԺԳ. դարի առաջին կէսում, հեռանալով Մահկանաբերդից, կապուել էին Լոռէ քաղաքի իշխան Շահնշահ Ա. Զաքարեանի¹² հետ եւ կալուածքներ էին ձեռք բերել նրան պատկանող տարածքներում: Ուստի այս երկու ընտանիքներին «Մահկանաբերդցիններ» կամ «Սադուննեաններ» միասնական անուանման ներքոյ միաւորելը պայմանական ընողիթ է կրում:

Մահկանաբերդցինների տոհմական ծագման հարցը քննելիս առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի այդ խնդիրն արծարծող հաղորդումների ժամանակագրութեան յստակեցումը: Հայկական սկզբնադրիւրներից Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց երկի հեղինակը Սադուն Բ.Ին «Արծրունի» է կոչում ԺԳ. դարի 60—70 ական թթ. դէպքերի առընչութեամբ¹³, իսկ ԺԳ. դարի մատենագիր Միխիթար Այրիվանեցին՝ այդ նշանաւոր գործից մահուան յիշատակութեան առիթով¹⁴: Մինչդեռ գերդաստանի ԺԲ. դարի եւ նոյնիսկ ԺԳ. դարի 60ական թթ. առաջին կէսի պատմութեանը քաջատեղեակ հայ հեղինակները՝ ԺԲ. դարի հեղինակ Միխիթար Գոշը, ԺԳ. դարի պատմագիրներ Վարդան Արեւելցին եւ Կիրակոս Գանձակեցին լուութեան են մասնում տոհմի առաջին ներկայացուցիչների տոհմական պատկանելիութեան հարցը: Նոյնը կարելի է ասել

վրացական աղբիւրների եւ Մահկանաբերդցիների թողած բաւականաչափ հարուստ վիմագիր եւ յիշատակարանային ժառանգութեան մասին։ Ուստի Պատմութիւն վասն ազգին նետողացի եւ Այրիվանեցու հաղորդումները՝ Մահկանաբերդցիների արծրունիական ծագման վերաբերեալ, լրացուցիչ հիմնաւորման կարիք են զգում։ Այդ ուղղութեամբ միակ փորձն առաջմ ձեռնարկել է Երէմեանը, որի կարծիքով Արծրունիների այդ տոհմածիւղին Հիւսիսային Հայաստան է տեղափոխել վրաց թագաւոր Դաւիթ Շինողը՝ (1089–1125) Նորհերով Մահկանաբերդը¹⁵։ Յիրաւի, մահուանից քիչ առաջ, 1124 թ., Դաւիթ Շինողը հնարաւորութիւն ստացաւ տնօրինելու Մահկանաբերդի ճակատագիրը եւ, հաւանաբար, այն յանձնել է հայիշխանի։ Սակայն Երէմեանի տեսակէտը կուահում է մնում մի կարեւոր կէտում։ անհասկանալի է, թէ ինչ հիմք գոյութիւն ունի ամրոցն ստացած իշխաններին Արծրունի համարելու համար։ Բոլոր դէպքերում, Արծրունիների հետ առընչակցութիւն չեն յիշատակում ո՛չ ժամանակակից հեղինակները եւ ո՛չ Էմանաբերդցիների ընտանիքի անդամները։ Ինչպէս ուղղակի ազգակցութիւն հաւաստող, այնպէս էլ ինամիական կապ մատնանշող փաստերի բացակայութեան պարագայում, դժուար է նոյնիսկ ենթադրել, թէ ինչն է ազդակ ծառայել հենց Արծրունիների հետ տոհմակցութիւն փնտուելու համար։

Թէրեւս կարելի է անել հետեւեալ կուահում։

Ցատուկ ծագումնաբանութիւն մշակելու կարիք՝ Մահկանաբերդցիները պէտք է զգային ժՊ. զարի 60–80 ական թթ., երբ հրապարակի վրայ էին Սաղուն Բ.ն եւ նրա որդի Խութլու Բուղան։ Եւ պատհական չէ, որ այդ ժամանակահատուածով են թուագրուում տոհմի արծրունիական ծագման մասին հայ պատմիչների վկայութիւնները, ինչպէս նաև Սաղուն Բ.ի դուստր Վանենիի յիշատակութիւնը «թագաւորազն» մակղերով¹⁶։ Եթէ հաշուի առնենք, որ հայկական ամենանշանաւոր տոհմերը՝ Արշակունիները եւ թագրատունիները արդէն հռչակուել էին համապատասխանաբար Պահլաւունիների եւ Զաքարեանների նախահայրեր, ապա թագաւորական յաջորդ եւ առաւել հեղինակաւոր տոհմը ներկայացնում էին Արծրունիները։ Մահկանաբերդցիներին եւ Արծրունիներին միմեանց կապելու համար, այնուամենայնիւ, պէտք է հիմնուել որեւէ իրական փաստի վրայ։ Թւում է, Արծրունիներ–Մահկանաբերդցիներ առընչակցութեան հիմնաւորման համար ատաղձ է ծառայել հետեւեալ իրողութիւնը։ Յայտնի է, որ Սաղուն Բ.ն, մօտաւորապէս 1260 թ. միջնորդի դեր ստանձնեց մոնղոլների ու սասունցիների միջեւ եւ նշանակուեց Սասունի կառավարիչ¹⁷։ Թէեւ նա երկար չի կառավարել Սասունում, այնուամենայնիւ հնարաւոր է, որ այդ միջադէպի ազդեցութեամբ նրա տոհմը կապւել է Արծրունիների հետ։ Ինչպէս երեւում է, այս անգամ եւս վճռորոշ

դեր են կատարել Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութիւնից (Ե. դար) բխող պատկերացումները: Յայտնի է, որ Պատմահայրը Ասորեստանի Սենեքերիմ արքայի որդիներից է սերուած Համարում Հայկական Տաւրոսին տիրող իշխանական տների մեծ մասին, այդ թւում նաև Արծրունիներին¹⁸: Հետեւարար, նաև մատենագրական հիմք է գոյութիւն ունեցել Սասունի նորայայտ տիրակալի տոհմակունքները Հարաւային Հայաստանում փնտուելու եւ Մահկանաբերդցիներին Արծրունիներին առընչակցելու համար: Բայց եւ այնպէս, Մահկանաբերդցիների արծրունիական ծագման տեսակէտը կենսունակ չի գտնուել եւ անհետացել է տոհմի հզօրութեան վերջնական կորստի հետ միաժամանակ: Այսպիսով, Մահկանաբերդցիների տոհմակունքների հարցը առաջմ բաց է մնում եւ կարող է վերջնականապէս լուսաբանուել նոր սկզբնաղբիւրների ի յայտ գալու պարագայում:

Մահկանաբերդցիների ընտանիքի պատմութեանը բաւարար չափով տեղեակ չլինելու հանգամանքով պէտք է բացատրել ի. Զաւախիշվիլու այն կարծիքը, որի համաձայն Սադուն Բ. ի նախնիները եղել են հայացած քրդեր¹⁹: Ինչպէս երեւում է, այդ կուահումն անելիս գիտնականն առաջին հերթին հիմնուել է «Քուրդ» անձնանուան առկայութեան վրայ տոհմում: Բայց պէտք է ենթազրել, որ Զաւախիշվիլու տեսակէտի ձեւաւորման հարցում որոշակի դեր է խաղացել նաև Սադուն Բ. ի գործունէութեան եւ անձնաւորութեան այն խիստ բացասական բնութագիրը, որով Մահկանաբերդի տիրոջը օժտել է հետազօտողը: Նրա գնահատմամբ, Սադուն Բ. ներկայանում է որպէս անսկզբունքային եւ ապազգայնացած անձնաւորութիւն: Սակայն կովկասագիտութեան զարգացման ներկայ փուլում ակնյայտ է, որ էթնիկական անուանումից սերող անձնանունների հիման վրայ որեւէ տոհմի ծագման մասին ենթադրութիւններ անելն առաւելքան խոցելիք: Մասնաւորապէս, «Քուրդ» անձնանունը լայնօրէն տարածուած էր հայկական իշխանական տներում ինչպէս նախորդ ժամանակաշրջանում (առաջին վկայութիւնները Հ. դարից են), այնպէս էլ յատկապէս ժԲ.-ժԳ. դարերում²⁰:

Ցատկանշական է, որ տոհմի առաջին ներկայացուցիչները կրում էին ընդգծուած հայաշունչ անուններ (Վահրամ, Վասակ, Սարգիս, Սահկաղութիս), բայց դրանք սկսել են օտարահնչուն դառնալ արդէն ժԲ.-դարի երկրորդ կէսում եւ տիրապետող են ամբողջ ժԳ.-դարի ընթացքում: Միաժամանակ աստիճանաբար յաճախակի են դառնում այլազգիների հետ ամուսնութիւնները եւ առընչութիւնները նաև քաղկեդոնական հոգեւոր կենտրոնների: Որ Մահկանաբերդցիների գլխաւոր տոհմածիւղի էթնիկական դիմանկարում ոչ-հայկական տարրերը առաջին հերթին պայմանաւորուած էին օտար միջավայրում գործելու հանգամանքով՝

եղեւում է միայն Հայաստանում գործունէութիւն ծաւալած կրտսեր տոհմակիցների՝ Խաւուսեանների օրինակից: Ահա թէ ինչպէս է բնութագրում այդ տոհմաճիւղի հրմնադիր Խաւուս Ա.ի հաւատարմութիւնը նախնեաց հայկական արմատներին՝ 1232 թ. գոււած Բագնայրի աւետարանի գրիչ Իգնատիոսը: «աստուածամէր եւ բարեպաշտ, քաջահաւատ եւ գովելի ի մրցմունս արիութեան՝ հանգոյն քաջ նախնեացն իւրոց նահատակեալ ի Վերայ տան Հայոց, մեծապատիւ իշխանաց իշխանն պատրոն Խաւուս, որդի Ամիր Սարգսի» (ընդգծումը իմն է – Հ.Մ.): Խիստ ուշագրաւ է, որ Խաւուս Ա.ն արդէն երկրորդ սերնդի քաղկեդոնական, ամիրսպասալար Զաքարիա Գ. Զաքարեանի (1230–1263) դաստիարակն էր, բայց իր սանին սնուցանում էր Հայուենական աւանդոյթների, այսինքն՝ հայկական ոգով: «Դաստիարակելով եւ սնուցանելով ամենայն երկիւղիւ եւ աստուածապաշտութեամբ, զրո ի նախնեացն ուսեալ եր» (ընդգծումը իմն է – Հ.Մ.)²¹: Հետաքրքրականն այն է, որ Խաւուս Ա.ն երկից ամուսնացել էր «պարսիկ» իշխանադուստրերի հետ, բայց վերջիններս շտապել էին քրիստոնէութիւն ընդունել²²:

Այսպիսով, փաստերը խօսում են Մահկանաբերդցիների սկզբից եւեթ հայ լինելու եւ միայն յետագյում, այն էլ ոչ անվերադարձ, էթնոմշակութային դիմապատկերում որոշ խթարում կրելու մասին:

Ուշագրաւ է Մահկանաբերդցիների սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունենալը դեռեւ ԺԲ. Դարի երկրորդ քառորդում եւ, հնարաւոր նոյնիսկ, աւելի վաղ ժամանակներում: Նրանք «իշխան» են անուանում առաջին յիշատակութիւնից²³ ի վեր եւ, անշուշտ, աւելի վաղ եւ անմիջական յարաբերութիւններ են հաստատել Տփիսիսի եւ վրաց արքունիքի հետ, քան Զաքարեանները:

Հետեւաբար, Մահկանաբերդցիների (Սաղունեանների) տոհմի հայկական եւ բարձր ծագումը հաւաստի իրողութիւն է:

Բ. ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴՑԻՒՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԱՎՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Տոհմի պատմութեան մէջ ակնյայտօրէն առանձնանում են բարձրացման երկու փուլեր:

Առաջինի պայմանական սկիզբ կարելի է համարել 1124 թ., երբ վրացական բանակը հաստատուեց Անիում եւ Հիւսիսային Հայաստանի մի շարք ամրոցների թւում նաեւ Մահկանաբերդում²⁴: Այդ կամ յաջորդ մի քանի տարիների ընթացքում էլ, պէտք է ենթադրել, սկիզբ են առել վրացական արքունիքի եւ Մահկանաբերդցիների տոհմի առաջին (մեզ յայտնի) ներկայացուցիչ Վահրամ իշխանի փոխյարաբերութիւնները: Եթէ նկատի առնենք, որ Մահկանաբերդը կարող էր վրաց թագաւորութեան սահման-

Ներիմէջ մտցուել 1124 թ. Մայիս—Օգոստոսին, իսկ Դաւիթ Շինողը մահացաւ 1125 թ. Յունուարին²⁵, ապա Մահկանաբերդի տէրերը ազդեցութիւն եւ դիրք են ձեռք բերել վրաց արքունիքում Դեմետրէ Ա.ի (1125—1155/56) օրոք: Արդէն ԺԲ. դարի կէսերին նրանք հասցրել էին գրաւել Տփխիսի քաղաքապետի պաշտօնը, այսինքն՝ նրանց բարձրացումը բաւականաչափ արագ էր տեղի ունեցել: Վրաց արքունիքում ձեռք բերած դիրքով Մահկանաբերդցիները ԺԲ. դարի առաջին կէսին իրենց հաւասարը չունէին հայկական ընտանիքների շարքում եւ այդ առումով Զաքարեանների նախորդները կարող են համարուել: Ուստի Մահկանաբերդցիների եւ Զաքարեանների միջեւ խնամիական կապի հաստատումը շուրջ 1150 թուականին կամ մի փոքր աւելի վաղ՝ միանգամայն օրինաչափի իրողութիւն է ներկայանում:

Առայժմ գիտական գրականութեան մէջ առաջին փորձերն են կատարուել պարզաբանելու այն լծակները, որոնց շնորհիւ իրականացել է Մահկանաբերդցիների առաջին բարձրացումը: Մասնաւորապէս, Երէմեանը շեշտել է Ամիր-Քրդի կապերը առեւտրա-վաշխառուական շրջանների հետ²⁶: Հետազոտողներից ի. Անթելաւան կարծիք է յայտնել, որ Մահկանաբերդցիների խոշոր աւատատիրական տոհմի ներկայացուցիչների նշանակումը Տփխիսի քաղաքապետի պաշտօնում պայմանաւորուած է եղել թագաւորական իշխանութեան հետապնդած քաղաքական ու տնտեսական նպատակներով: Նա այն միտքն է զարգացրել, որ Մահկանաբերդցիներ Վասակի եւ Ամիր-Քրդի նշանակման հարցում կարեւոր դեր են խաղացել նրանց սերտ կապերը առեւտրատնտեսական խոշոր նշանակութիւն ունեցող կարին քաղաքի հետ²⁷: Ի լրացումն այս կապակցութեամբ յիշատակուած փաստերի՝ արժէ նշել, որ Մահկանաբերդցիներին պատկանող տարածքներով էին անցնում Տփխիսը կուրի հովտի, Աղուանքի, Հայաստանի ու Իրանի հետ կապող բանուկ առեւտրական ուղիներ²⁸:

Մահկանաբերդցիների առաջին բարձրացումն ապահովող գործօնների շարքում, թերում է, որոշակի դեր են կատարել տոհմի անդամների զորագրական կարողութիւնները: Այսպէս, ստոյդ յայտնիէ, որ Վասակն ու Ամիր-Քուրդը, վարչական բարձր դիրք զբաղեցնելով հանդերձ, ուազմական աչքի ընկնող գործիչներ էին:

Այն իրողութիւնը, որ Տփխիսի կառավարչի պաշտօնը կորցնելուց յետոյ Մահկանաբերդցիները ԺԲ. դարի 90ական թթ. հզօրութեան անկում ապրեցին, համոզիչ կերպով վկայում է, թէ համեմատաբար փոքր հողային տիրոյթներ ունեցող Մահկանաբերդցիների համար կառավարման համակարգում բարձր դիրք գրաւելը կենսականորէն կարեւոր էր: Վարչական գործառոյթը բնութագրական էր մնում Մահկանաբերդցիների համար նաեւ ԺԳ. դարի առաջին կէսում, սակայն այն անհամեմատ համեստ դիրք

Էր ապահովում։ Այսպէս, Խաւոասեանները վարում էին Շահնշահեան տան մսախուրթուխուցէսի (ծառայողապետի) պաշտօնը, իսկ ընտանիքի աւագ տոհմածիւղի անդամները վարչական ծառայութեամբ կապուած էին Աւագեան տան հետ։ Այսպիսով, Մահկանաբերդցիների առաջին բարձրացմանը (1124–1180ական թուականների վերջ) յաջորդեց վայրէջքը, որը տեւեց չուրջ եօթ տասնամեակ։

Եթէ Խաւոասեանները ԺԳ· դարի 60ական թուականներից դադարեցին որեւէ նշանակալի դեր կատարելուց, ապա հենց այդ տասնամեակում սկսուեց աւագ տոհմածիւղի սրբնթաց բարձրացումը։ Եւ դաշնամբ Մահկանաբերդցիների վերելքը պայմանաւորուած էր ոչ թէ նրանց քաղաքական, ուազմական կամ տնտեսական հզօրութեամբ, այլ յաջողակ վարչական ծառայութեամբ ու իշխանութեան վարչա–բիւրոկրատական վերնախաւը հետ կապերով, ինչպէս նաեւ անձնական յատկանիշերով։ Սադուն Բ.ի շետակի բարձրացման գործում որոշակի դեր խաղաց նաեւ տարածաշրջանում առաջացած ուազմա–քաղաքական իւրօրինակ կացութիւնը, մոնղոլական տիրապետութեան առանձնայատուկ մժնոլորտը։ ԺԳ· դարի երկրորդ կէսում ինչպէս իշխանութեան կենտրոնում, այնպէս էլ ծայրամասերում որոշ անձնաւորութիւնների ու տոհմերի առաջին պլանում յայտնուելը եւ ապա զահավիճ կործանուելը առօրէական երեւոյթ էին եւ բացատրում էին մոնղոլական քոչուորական աւագանունպատականութեամբ։ Ստեղծելով ուժերի այնպիսի հաւասարակշռութիւն, որը չափազանց անկայուն էր եւ ցանկացած պահին կարող էր խախտուել որեւէ կողմին անհայարձակ գործողութիւններով, մոնղոլական իշխանաւորները մշտական լարուածութեան մէջ էին պահում նուաճած երկրները։ Վրացական թագաւորութիւնում եւս մոնղոլները նոյնատիպ իրադրութիւն էին ստեղծել եւ խրախուսում էին կենտրոնական իշխանութեանը ընդդմադիր ուժերի հանդէս գալը։ ԺԳ· դարի 70–80ական թուականներին Սադուն Բ.ն եւ Խութլու Բուլղան էին մոնղոլական քաղաքականութեան գործուն իրականացնողները եւ սատարում էին ոչ միայն մոնղոլական ամենաբարձր վերնախաւի, այլև իշխանութեան փաստական կառավարիչ Սահիր Զուվէյնու ու անձամբ իշխանների կողմից։ Սակայն թագաւորական իշխանութեանը հակադիր նոր եւ հզօր քաղաքական ուժի երկարատեւ գոյութիւնը եւս չէր մտնում մոնղոլների քաղաքական ծրագրերի մէջ։ Նրանք ակնյայտօրէն գերադասում էին ասպարէջը տրամադրել ժամկշխանների մըցակիցներին եւ այդպիսով դիւրութեամբ վերահսկել իրադրութիւնը։ Նման պայմաններում Մահկանաբերդցիների ճակատագիրը կանխորոշուած էր եւ նոյնպիսի արագութեամբ նրանք կարող էին անյայտութեան գիրկը անցնել իշխանութեան կենտրոնում անընդհատ տեղի ունեցող քաղաքական

ցնցումների որեւէ մէկի հետեւանքով: Հենց այդ էլ վերջիվերջոյ կատարւեց ԺԳ. դարի եզրափակիչ տասնամեակում, 1293 թ. Խութլու Բուղայի մահապատճից յետոյ: Այսպիսով, Մահկանաբերդցիների երկրորդ բարձրացումը տեւեց շուրջ երեք տասնամեակ եւ անակնկալ կերպով ընդհատուեց: Այս անգամ, սակայն, տոհմի դիրքերը խարխրուեցին վերջնականապէս: Հողային տարածքների կորուստը, առաւել եւս քաղաքների յարգունիս գրաւումը, անվերադարձօրէն զրկեցին Մահկանաբերդցիներին նոյնիսկ Հայաստանում նախկին դիրքը պահպանելու հնարաւորութիւնից: Սկզբնաղբիւներում վերջին անգամ յիշուելու ժամանակաշրջանում (1367 թ.) նրանք արդէն վերածուել էին շարքային հողատէրերի:

Գ. ՏԻՐՈՅԹՆԵՐԸ ԵՒ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

Մահկանաբերդցիների բուն տիրոյթները գտնւում էին Աղստեղ գետի հովտում, Մահկանաբերդի գաւառում²⁹: ԺԲ. դարի 50—70 ական թթ. Վասակն ու Ամիր-Քուրղը կալուածքներ ունէին Կարնոյ երկրում: Այդ տարածքների յետագայ ճակատագիրը չի լուսաբանւում սկզբնաղբիւներում, սակայն Խաւուս Ա.ի ամուսնական կապերը մահմեղական աշխարհի հետ եւ արեւելեան անունների տարածուածութիւնը տոհմում մտածել են տալիս, որ Մահկանաբերդցիները վերջնականապէս չէին իսպել աղերսները իրենց հեռաւոր տիրոյթների հետ: Տոհմի անդամների տարածքային կապերը չափազանց ընդգրկուն էին ԺԳ. դարի երկրորդ կէսում: Խաւուսեանները գործում էին Արագածոտնում եւ Շիրակում: Նրանք գանձագին գիւղ ունէին Արագածոտնում (Աշնակ), հասութաբեր ձեռնարկութիւն՝ Անիի մերձակայքում (Տիգնիս), հնարաւոր է նաեւ այլ տիրոյթներ՝ Շահնշահեանների տան սահմաններում: Ինչ վերաբերում է Սադուն Բ.ին եւ Խութլու Բուղային, ապա նրանք ընդարձակեցին իրենց տիրոյթներն անխի հաշիւ Զաքարեանների, ապա նաեւ՝ վրաց արքաների: ԺԳ. դարի 60 ական թոււականների վերջում Սադուն Ա.ին էր պատկանում մինչ այդ Շահնշահ Ա.իսեփականութիւնը կազմող Աշտարակը³⁰: Այստեղ Մահկանաբերդցիները պահպանել էին իրենց իշխանութիւնը նաեւ Խութլու Բուղայի օրօք, գոնէ մինչեւ 1285 թուականը³¹: Սակայն Աղբուղաք Բ. Զաքարեանի արձանագրութիւնների առկայութիւնը Աշտարակում³² ԺԳ. դարի առաջին տասնամեակներին՝ ցոյց է տալիս, որ Զաքարեանները վերականգնել են դիրքերը Արագածոտնի այդ մասում: Հայր ու որդի Մահկանաբերդցի իշխանները վրաց արքաներից ժամանակաւորապէս տիրացել էին Կարսին, Դմանիսին, Թելաւին, Բելաքանին³³: Սադուն Բ.ն մոնղոլների կողմից որոշ ժամանակ կառավարիչ էր նշանակուած Սասունում: Աթաբէկի եւ ամիրսպասալարի զոյգ պաշտօնները կորցնելուց եւ

առհասարակ վրաց արքունիքի հետ կապերը խզելուց յետոյ Մահկանաբերդիները ժԳ. դարի վերջում զրկուեցին խոշոր տիրոյթներից: Ինչպէս երեւում է, նրանք համեստ տարածքներ էին պահպանել անգամ Հայստանում:

Դ. ԳԱՐԱՎԱԿԱՆ ԿՈՂՄԱՐՈՇՈՒՄԸ ԵՒ ԷԹՆՈՇԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ԴԻՍՊԱՏԱԿԵՐԸ

Մինչեւ իրենց երկրորդ բարձրացումը Մահկանաբերդիները անվերապահօրէն հետեւղական միաբնակներ էին: Այսպէս, Ամիր-Քրդի հովանաւորութիւնն էին վայելում Մորոյ Զորոյ վանքը³⁴, որդիները եւ դուստրը կապուած էին Նոր Գետիկի³⁵, Մակարավանքի³⁶, Շխմուրատի³⁷ վանքերի հետ: Սադուն Բ.-ի եւ Խութլու Բուղայի օրօք, նրանց հովանաւորութեամբ վերելք էին ապրում միաբնակ հոգեւոր եւ ուսումնագիտական կենտրոններ՝ Առաքելոց, Կիրանց, Դեղձուտի վանքերը³⁸: Եւ այնուամենայնիւ, սկսած Ամիր-Քրդից, Մահկանաբերդիցիները ամէնասերտ ու երկարատեւ փոխյարեկրութիւններ ունէին Հաղբատի հետ³⁹: Բաւական է ասել, որ այստեղ են թալլուել Ամիր-Քուրդը, նրա որդիները, Սադուն Բ.ն: Հաղբատում է գտնուում Խութլու Բուղայի որմնանկարը⁴⁰:

Իրենց հերթին, Խաւոսանեները ժԳ. դարի առաջին կէսին հոգեւոր կենտրոն եւ տոհմական հանգստարանի վայր էին ընտրել Բագնայրի վանքը Շիրակուտը⁴¹:

Մահկանաբերդիցիների՝ ժԳ. դարի երկրորդ կէսում երկաբնակութեանը հարելու վերաբերեալ որեւէ տեղեկութիւն աղբիւրներում չի պահպանուել: Սադուն Բ.-ի կողմից Գարեջայի վանքերին հովանաւորութիւն ցոյց տալը⁴², Խութլու Բուղայի՝ Երուսաղէմի Սուրբ Խաչ վանքի «ազապ»-ներում յիշատակուելը⁴³, Վանենիի հնարաւոր յուղարկաւորութիւնը Քոբայրի երկաբնակ վանքում⁴⁴, այնուամենայնիւ փաստեր են, որոնք մտածել են տալիս, թէ այդպիսի դաւանական անցումը լիովին բացառուած համարել չի կարելի: Թէ՛ միաբնակ եւ թէ՛ երկաբնակ վանքերին նիւթապէս սատարելու փաստերը վկայում են, որ Մահկանաբերդիցիների գործունէութիւնը Զաքարեանների լայնախոհ դաւանական քաղաքականնութեան գուգահեռն է ներկայացրել:

Բազմազան են եղել Մահկանաբերդիցիների միջէթնիկական առընչութիւնները: Հայկական տոհմերից զատ նրանք ինամիական կապեր էին հաստատել ժամանակի նշանաւոր վրացական եւ տարաէթնիկ մահմեդական (պարսկականից բացի՝ հնարաւոր է նաեւ թուրքական) ընտանիքների հետ: Առաջին բարձրացման ժամանակ նրանք բարեկամացել էին Զաքարեանների եւ արցախեան աղդեցիկ տոհմերից Հաթերքցիների, երկրորդ վերելքի փուլում՝ Օրբելեանների, կրկին անգամ Զաքարեանների,

վրացի Զաղելիների եւ անգամ արքայական տան հետ: Մահմեդական ընտանիքների հետ ամուսնական առնչութիւններ են հաստատել թէ՛ Խաւուսեանները եւ թէ՛ աւագ տոհմաճիւղը: Մահկանաբերդցիների համար, ելնելով նրանց գործունէութեան ծաւալման տարածաշրջանի թելադրանքից, անշուշտ բնորոշ է եղել լեզուների (Հայերէնից ու վրացերէնից բացի, նաեւ արեւելեան) լաւ իմացութիւնը, թէ եւ ուղղակի վկայութիւններ ունենք միայն Սաղուն Բ.-ի վերաբերեալ:

Տոհմի մշակութային ակտիւութիւնը (Եկեղեցաշխնութիւն, ձեռագրերի պատուիրատուութիւն) զգալի է եղել միայն ԺԲ. դարի վերջին քառորդում – ԺԳ. դարի սկզբում: Մահկանաբերդցիների համար, ելնելով նրանց գործունէութեան պարբերացումից, կենսագործունէութեան աշխարհագրական շրջանակներից, մշակութային միջավայրից եւ այլ հանգամանքներից, յատկանշական է եղել «աշխարհաքաղաքացիութեան ոգին»: Տոհմի անդամները, առաւել հզօրութեան երկու փուլում էլ, աչքի են ընկել փոխադարձ շփումների մէջ մտնելու կարողութեամբ, որը անհետեւանք չէր մնալու՝ մշակութային նախնական նկարագրի վրայ ազդելու եւ Մահկանաբերդցիների հայկական էթնիկ դիմապատկերը գգալիօրէն բարդացնելու հայեցակէտերից: Ցաւօք, այդ չափագանց ուշագրաւ գործընթացների մասին առայժմ կարելի է միայն կուահումներ անել:

Ե. ՏՈՀՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մահկանաբերդի տէրեր (Սաղունեաններ)

1. Վահրամ (ծնուել է, հաւանաբար ԺԱ. դարի վերջում–գործել է ԺԲ. դարի առաջին կէսում): «Իշխան» տիտղոսով նրան յիշատակում է Մսիթար Գոշ⁴⁵: Պէտք է ենթադրել, որ նա եւս իշխում էր Մահկանաբերդի գաւառում: ԺԲ. դարի կէսերին նա այլեւս կենդանի չէր եւ ասպարէզում էին նրա որդիները:

2. Վասակ, որդի Վահրամի (ծնուել է ԺԲ. դարի առաջին քառորդում–մահացելէ 1160 թուականից յետոյ): «Շահապ քաղաքին Տփխեաց» – քաղաքապետ էր դեռեւս Դեմետրէ Ա.ի օրօք: 1154 թ., երբ Կարինի ամիրա Սալդուխը (մօտաւորապէս 1153–1164) գերի ընկաւ Անիի մօտ եւ բերուեց Տփխիս, Վասակը մեծապէս օգտակար եղաւ Սալդուխին: Ցայտնի են Վասակի եւ նրա եղբայրների սերտ կապերը Դեմետրէ Ա.ի որդի Դաւիթ Ե.ի հետ: Դաւիթ Ե.ի կարճատեւ գահակալութիւնից յետոյ, երբ վրաց թագաւորութեան գլուխ կանգնեցին վանքից պալատ վերադարձած Դեմետրէ Ա.ն ու կրտսեր որդի Գէորգի Գ.ն (1156–1184), Վասակն ու եղբայրները փախան Կարին: Այստեղ նրանց «խնդութեամբ եւ մեծարանօք» ընդունեց Սալդուխ ամիրան⁴⁶: Վասակն, անշուշտ, շարունակում էր պայքարը Գէորգի Գ.ի դէմ՝ դաշնակցելով Հայաստանում հաստատուած

մահմետական կազմաւորումների հետ: Ամենայն հաւանականութեամբ, նա մասնակցում էր Շահ-Ալբէնի աներ Ատրատինի եւ վրացական բանակի միջեւ 1160 թ. Հոկտեմբերին Օլթի գաւառում տեղի ունեցած ճակատամարտին⁴⁷: Վախճանուել է Կարինում եւ թաղուել քաղաքի սուրբ Աստուածածին եկեղեցում⁴⁸:

3. Քուրդ (Ամիր-Քուրդ), որդի Վահրամի (Ճնուել է ԺԲ. դարի առաջին քառորդի վերջում կամ յաջորդ քառորդի սկզբում—մահացել է ԺԲ. դարի 90ական թուականներին): Համագործակցում էր եղբօր հետ եւ որոշակի դեր էր կատարում Տփիսիսի կառավարման գործում դեռևս ԺԲ. դարի կէսերին: Աւագ եղբօր մահից յետոյ, երբ Վասակն ու եղբայրները գործում էին Կարինում, նրան անցաւ տոհմի աւագութիւնը⁴⁹: Որոշ ժամանակ անց Ամիր-Քուրդը հաշտուել է Գէորգի Գ. ի հետ եւ վերադարձել է վրացական թագաւորութիւն՝ կը կին ստանձնելով Տփիսիսի քաղաքապետի պաշտօնը: Ապացուցել է իր հաւատարմութիւնը կենտրոնական իշխանութեանը եւ կարեւոր դեր է կատարել մեծատոհմիկ աւատատէրերի գլխաւորած 1176—1177 թթ. խոշոր ապստամբութեան ճնշման գործում: Նա էր, որ Մահկանաբերդի գաւառում ջախջախեց Լիպարիտ Օրբելու գլխաւորած ապստամբական ջոկատը եւ Հարկադրեց ապստամբների մեծ մասին պաշտպանութեան անցնել Լոռէ բերդում⁵⁰: Տփիսիսի ամիրան էր յաջորդ տարիների ընթացքում, թէեւ անյայտ է մնում նրա պաշտօնավարութեան աւարտատարին: Հաւաստի է սակայն, որ նա ամիրայի պաշտօնում չէր արդէն 1185 թուականի սկզբում: Նրա պաշտօնանակութիւնը, հաւանաբար, տեղի է ունեցել 1184—1185 թթ., երբ փոփոխութիւնների ենթարկուեց ողջ արքունական պաշտօնէութիւնը⁵¹: 70ական թուականների վերջում — 80ական թուականների սկզբին նա եռանդուն եկեղեցաշխնական գործունէութիւն է ծաւալել Հիւսիսային Հայաստանում կամ էլ նիւթապէս սաստարել է հին հոգեւոր կենտրոններին: Մասնաւորապէս, նա 1181 թ. օժանդակել է Սանահինի Ամենափրկիչ եկեղեցու ժամատան կառուցմանը⁵², Գէորգի Գ. ի չնորհած հրովարտակով հարկերից ազատել է Մորոյ Զորոյ վանքը⁵³, իր մասնակցութիւնն է բերել Հաղարծինի վանքի նորոգմանը⁵⁴: Վախճանուել է ԺԲ. դարի 90ական թուականներին եւ յուղարկաւորուել Հաղբատում⁵⁵:

4. Սարգիս (Ամիր-Սարգիս), որդի Վահրամի (Ճնուել է, հաւանարար, ԺԲ. դարի երկրորդ քառորդում—մահացել է, թերեւս, միեւնոյն դարի վերջին քառորդում): Անկասկած եղբայրների օգնականն է եղել Տփիսիսի կառավարման գործում: Այստեղից էլ «ամիր» տիտղոսով յիշատակութիւնը աղբիւրներում⁵⁶: Հաւանաբար, Կարինից հայրենիք էր վերադարձել Ամիր-Քորդի հետ միաժամանակ: Ամիր-Սարգսից են սերում իսւառասեանները:

5. Սահակաղուխտ, դուստր Վահրամի (ծնուել է ԺԲ. դարի առաջին տասնամեակներին մահացել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի սկզբին): Գանձակեցին բացորոշում է այն սերտ կապը, որ գոյութիւն ունէր ԺԲ. դարի երկրորդ կէսում Մահանաբերդցիների եւ Զաքարեանների տոհմերի միջեւ: Հստ պատմիչի, Զաքարէն եւ Իւանէն որդիներն էին «քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին»⁵⁷, ուստի Իւանէն սիրով ընդառաջեց Ամիր-Քրդի մտերիմ Մխիթար Գոշի՝ Գետիկի վանքի համար նոր տեղ յատկացնելու խնդրանքին⁵⁸: Զաքարեանների հետ ազգակցութիւնընդգծում էին նաեւ Ամիր-Սարգսի սերունդները, հպարտութեամբ նշելով, որ նա «էր եղբայր մաւր կեսառոսաց Հայոց եւ Վրաց եւ ամենայն Ափխազաց, բարեպաշտիցն եւ Աստուծով զաւրացելոցն մեծին Զաքարիայի եւ Իւանէի»⁵⁹: Ինչպէս երեւում է, Սահակաղուխտն ամուսնուց զգալիօրէն ուշ է վախճանւել եւ ականատես է եղել որդիների գլխաւոր յաջողութիւններին: Յուղարկաւորման տելլը (Անի) եւ տապանաքարի բովանդակութիւնը («սուրբ եւ մեղսաքաւիչ պատարագն որ սմա կատարի Սահակդիմուո է, ծնաւղի Զաքարէա: եւ Իւանէի թագաւորաց Հասոց»)⁶⁰, վկայում են, որ Սահակաղուխտը կնքել է իր մահանացուն Անիի ազգատագրումից (1199 թուական) յետոյ եւ երբ արդին աւարտուելէր Զաքարեանների թագաւորական ծագման տեսութեան մշակումը: Առաւել հաւանական է, որ Սահակաղուխտը վախճանուել է ԺԳ. դարի առաջին տարիներին, ամուսնուց շուրջ մէկուկէս տասնամեակ յետոյ:

6. Սաղուն Ա.⁶¹ որդի Ամիր-Քրդի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում—մահացել է 1205 թուականից յետոյ, թերեւս ԺԳ. դարի առաջին երեք տասնամեակների ընթացքում): Որոշակի իշխանութիւն ունէր զերեւս հօր կենդանութեան օրօք: Այսպէս, նա «մեծ իշխան» է անուանուել 1181 թուականին, Շխմուրատի վանքի արձանագրութիւնում⁶²: Ցիշատակւում է որպէս «մեծ եւ հզար իշխան Կայենոյ» նաեւ Մակարավանքի 1205 թուականի վիմագրերից մէկում⁶³: Աւելի վաղ, ԺԲ. դարի 90ական թուականներին, եղբօր եւ քրոջ հետ միասին գործուն մասնակցութիւն է ունեցել Նոր Գետիկի կառուցմանը⁶⁴: Այսպիսով, հօր մահուանից յետոյ Սաղուն Ա. նշարունակում էր պահպանել տոհմական կալուածքները հայրենական գաւառում: Սաղուն Ա. հանդէս է եկել նաեւ որպէս մեկենաս: Նրա ծախսով ձեռագիր է ընդօրինակուել Նոր Գետիկի վանքում⁶⁵:

7. Դաւիթ, որդի Ամիր-Քրդի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում—մահացել է, թերեւս, ԺԳ. դարի առաջին տասնամեակների ընթացքում): ԺԲ. դարի 90ական թուականներին օժանդակում էր Մխիթար Գոշին՝ Նոր Գետիկի վանքի շինարարական աշխատանքների ընթացքում⁶⁶: Ցայտնի է որպէս այժմ՝ Նոր Զուղայում պահուղ նշանաւոր

Աւետարանի ստացող⁸⁷: Յուղարկաւորուել է Հաղբատում, տոհմական հանգստարանում⁸⁸:

8. Արգու Խաթուն, դուստր Ամիր-Քրդի (ծնուել է, մօտաւորապէս, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում—մահացել է 1214 թուականից յետոյ): Հաթերքի իշխան Վախտանգ Բ.-ի կինն էր: Աչքի է ընկել մշակութային արդիւնաւէտ գործունէութեամբ: Գանձակեցին հիացմունքով է խօսում նրա եւ դստրերի գործած «զարմանալի տեսողաց» եկեղեցական վարագոյների ու խորանի ծածկոցների մասին⁸⁹: Ցայտնի է դարձել նաեւ եկեղեցաշխնական գործունէութեամբ: «Զեռնտու» է եղել Նոր Գետիկի կառուցմանը⁷⁰: Ամուսնու եւ երկու որդիների մահից յետոյ, 1214 թուականին նրան է վիճակուել աւարտել Դադիվանքի գմբէթաւոր եկեղեցու շինարարութիւնը⁷¹:

9. Շերբարոք, որդի Սաղուն Ա.ի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի վերջին քառորդում—մահացել է ԺԳ. դարի առաջին կէսում): Գլխաւորում էր Մահանարերդցիների տոհմը՝ ընտանիքի ժամանակաւոր անկման փուլում: Սաղուն Բ.-ի նախնիներին թուարկելու առիթով, նրան երկիցս յիշում է Գանձակեցին⁷²:

10. Սաղուն Բ.-որդի Շերբարոքի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի առաջին քառորդում—մահացել է 1282 թուականին): Սաղուն Բ.-ի շեշտակի բարձրացման սկզբնական փուլում որոշակի դեր են կատարել նրա Փիզիքական կարողութիւնները: Նա յայտնի էր որպէս «այլ անձնեայ եւ քաջամարտիկ»⁷³, «քարետես, ուժով յոյժ զօրեղ», «նշանաւոր, ընտիր ըմբիշ, վարպետ նետածիդ»⁷⁴: Հենց այդ յատկանիշերի շնորհի Սաղուն Բ.-ն գրաւեց Հուլաւու իշխանի (1256–1265) ուշադրութիւնը, քանի որ մոնղոլներն առանձնայատուկ հիացմունքով էին վերաբերում նշանաւոր ըմբիշներին⁷⁵: Այսուամենայնիւ, մինչեւ ԺԳ. դարի 50ական թուականների վերջը Սաղունը գործում էր սահմանափակ շրջանակներում, քանի որ նա ընդամէնը Աւագ Զաքարեանի դուստր Խոչաքի ինամակալն էր եւ սենեկապետը⁷⁶: Այսպէս, 1258 թուականին նա, հաւանաբար, դեռեւս Խոչաքին ենթակայ պաշտօնեալ էր⁷⁷, համեստ ազդեցութեամբ: Սաղուն Բ.-ի սրընթաց վերելքը սկսուեց յաջորդ տարում, երբ Հուլաւու իշխանը արշաւանք ձեռնարկեց դէպի Ասորիք, իսկ վրաց թագաւոր Ուլու Դաւիթը (թագաւորուել է 1246 թ.): Հրաժարուեց մասնակցելու այդ ձեռնարկմանը ու ապստամբութիւն բարձրացրեց: ԺԲ.–ԺԳ. դդ. պարսիկ պատմիչ Ռաշիդ աղ–Դինը առանձնացնում է Սաղուն Բ.-ի վաստակը Հալէպի ամրոցի առման գործում,⁷⁸ որը տեղի է ունեցել 1259 թուականի վերջում – 1260 թուականի սկզբում: Հաւանաբար, նոյն 1260 թուականին էլ Հուլաւու իշխանի սիրելին դարձած Սաղունը միջնորդի դեր ստանձնեց մոնղոլների եւ սասունցիների միջեւ, որոնք պատրաստակամութիւն էին յայտնել,

Հաւանաբար որոշակի պայմաններով, կամաւոր Ենթարկուել նուաճող-ներին: Ինչպէս երեւում է, Սաղունը կարողացել էր գլուխ բերել այդ գործը, եւ նրան էր յանձնուել Սասունի կառավարումը⁷⁹:

Սաղունը կրկին ցուցադրեց իր դիւանագիտական տաղանդը 1261 թուականին, որպէս թարգման, բայց իրականում իբրեւ բանակցութիւն-ների անուղղակի մասնակից հանդէս գալով Հուլաւուի նստավայրում: Երբ 1259—61 թուականների հայ—վրացական երկրորդ ապստամբութիւնը անյաջողութեամբ աւարտուեց, մոնղոլները հարցաքննութիւն կազմա-կերպեցին՝ հաշիւ պահանջերով Ուլու Դաւթից եւ նրա մերձաւոր զինակից Սարգիս Զաղելուց: Իլիսանական նստավայրում տեղի ունեցող այդ հաւա-քի ժամանակ «Սաղունը բարօք թարգմանում էր, ձեւակերպում թագա-ւորի ասածները, որովհետեւ թագաւորը փոքր ինչ կարկամում էր. Սա-ղուն Մահկանաբերդցին լաւ էր ճարտասանում»⁸⁰: Վերջիվերջոյ, բանակ-ցութիւնները ընդհատուեցին Ոսկէ Յորդայի իսան Բերքայի անակնկալ յարձակման լուրն ստացուելուց յետոյ: Ուլու Դաւթից եւ Սարգիս Զաղե-լին Բերքայի դէմ կռիւների ընթացքում աչքի ընկան քաջութեամբ, եւ սկիզբ դրուեց նրանց ու մոնղոլների միջիւն յարաբերութիւնների կարգա-ւորմանը:

Վրաստանում եւ Հայաստանում Սաղունի դիրքերն աւելի ամրա-պնդուեցին Աբաղա իլիսանի (1265—1282) գահ բարձրանալուց յետոյ: Ըստ Ռաշիդ աղ—Դինի, իշխանը «յանձնեց Վրաստանը Դաւթին եւ նրա որդի Սաղունին»⁸¹: Այսպիսով, վրաց արքայ Ուլու Դաւթի հետ միասին, որին մոնղոլները չեն վստահում, Սաղունին էր յանձնուել Վրաստանի կառա-վարումը: Պատմիչն, անտեղեակ լիներով իրական կացութեանը, Սաղու-նին նոյնիսկ համարել է Ուլու Դաւթի որդի եւ լիովին բնականոն է համա-ռել իշխանութեան աննախադէպ կենտրոնացումը հզօր մեծատոհմիկի ձեռքում: Հասկանալի է, որ նման սխալը բացատրում է վրաց արքու-նիքում Սաղունի ձեռք բերած բացառիկ դիրքով եւ ազդեցութեամբ⁸²: Սաղունի յետագայ բարձրացումը Աղաբա իլիսանի օրոք նշում է նաեւ Վրաց ժամանակագրութիւնը⁸³: Սաղունը, դառնալով «սիրած մեծ Ապա-դանի»⁸⁴, անշուշտ, առաջինն էր համարում հայ իշխանների շարքում, ինչպէս այդ հաւաստում է սկզբնաղբիւրներից⁸⁵:

Սաղուն Բ.ի գործունէութեան այս փուլում ուշադրութիւն է գրա-ւում նրա սերտ կապը իլիսանութեան բարձրաստիճան բիւրոկրատիայի հետ: Այդ ջերմ փոխյարաբերութիւնները Մահկանաբերդի տիրակալի վերելքի կարեւորագոյն լծակն էին ներկայացնում: Վրաց ժամանակա-գրութիւնը նրա զօրեղացումը ուղղակիօրէն առընչում է Մեծ Սահիբ Դիւանի՝ Շամս աղ—Դին Մուհամէտ Զուկէյնիի հովանաւորութեան հետ: Առաւել եւս, երբ Սաղունը Մահիբ Դիւանի կնո՞ Խոշաք Զաքարեանի

սենեկապետն էր, հեջիքը⁸⁸: Ինքը՝ Սաղունը, չէր յապաղել խնամիական կապ հաստատել իրանական բիւրոկրատական վերնախաւի հետ: Գիւրջիստանի վիլայէթի վալիներից Խոջա-Ազիզի դռւստը դարձել էր Սաղունի կինը⁸⁹: Հենց այն Խոջա-Ազիզի, որին վրաց թագաւորը Ուլու Դաւիթը համարում էր իրեն հասած բոլոր արհաւիրքների սկզբնապատճառ եւ ժամանակին՝ հայ-վրացական երկրորդ ապստամբութեան միջոցին, պահանջում էր իրեն յանձնել այդ պաշտօնեային⁹⁰:

Նախկին հեջիքի, արդ՝ արքունիքի ամենահզօր պաշտօնեայի գլխաւոր հոգսը դարձաւ տիրոյթների ընդարձակումը, ընդ որում նա ձգտում էր տիրանալ դրամական խոչոր եկամուտ բերող քաղաքների, քանի որ «Հայրենիքն արժան էր եւ ոսկին թանգ»⁹¹: Նրան «քազում երկրներ պարգևեց» գեռեւս Ուլու Դաւիթը⁹², բայց նոր կալուածքների ձեռքբերման համար առանձնայատուկ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուեցին ԺԳ. դարի 70ական թուականների սկզբին, երբ վրաց Դեմետրէ Բ. թագաւորը (1271–1289) անչափահաս էր եւ իր խնամակալ (աթարէկ) նշանակուած Սաղունի փաստական վերահսկողութեանը Ենթարկուած լինելով՝ զուրկ ինքնուրոյն քաղաքականութիւն վարելու հնարաւորութիւնից: 1272 թուականին Սաղունը վրաց արքայից ստացաւ երկու քաղաք թագաւորութեան արեւելքում՝ Թելաւը եւ Բելաքանը, իսկ յաջորդ տարում տիրացաւ Դմանիսին եւ Կարսին⁹³: Այսպիսով, 1272 թուականին ողջ վրաց թագաւորութեան աթարէկ եւ միաժամանակ ամիրսպասալար ճանաշւած Սաղունի⁹⁴ տիրոյթները այդուհետեւ հսկայական տարածք էին ընդգրկում, ընդ որում կարեւոր ինչպէս ուազմա-քաղաքական, այնպէս էլ տնտեսական առումով: Հայաստանում Սաղունը ԺԳ. դարի 60–80ական թուականների սկզբին հանդէս է գալիս ոչ միայն տոհմական տիրոյթների վիմական յուշարձաններում⁹⁵, այլեւ Աւագեան տան տարածքում⁹⁶, Շահնշահեաններին պատկանող Արագածոտնում⁹⁷, եւ անգամ Զաքարեանների հին «ոստան» Խոռովակերուում⁹⁸: 70ական թուականներին նրա «աթարէկ» եւ «աթարէկ եւ ամիրսպասալար» տիտղոսներով հանդէս գալը դառնում է սովորական երեւոյթ⁹⁹: Մինչեւ իր մահը 1282 թուականին¹⁰⁰, Սաղուն Բ.ն, անշուշտ, առաւել հզօր եւ ազեղցիկ անձնաւորութիւնն էր Հայաստանում եւ Արեւելեան Վրաստանում:

Սաղուն Բ.ն իրաւամբ կարող է համարուել հայոց վանքերի աչքի ընկնող հովանաւոր: Նա Հաղբատի «տէրն» էր¹⁰¹, կապեր ունէր Մահկանաթերդի գաւառի հոգեւոր կենտրոններից Առաքելոց վանքի հետ¹⁰², նուիրատուութիւն է կատարել Աղջոց վանքին¹⁰³: Սաղուն Բ.ի դաւանական կողմնորոշման մասին պատկերացում տուող փաստերից է նաեւ նրա մասնակցութիւնը հայոց եկեղեցու Զագաւանից ժողովին¹⁰⁴: Միաժամանակ, նա յարաբերութիւններ էր պահպանում նաեւ երկարնակ հոգե-

ւոր կենտրոնների հետ: Այսպէս, «կենդանութեան օրօք ինքը վճարեց Գարեջայի տասներկու անապատների մալն ու ղալանը»¹⁰³:

Մահկանաբերդի տիրոջ դիմապատկերը լրացնում են նրա ընտանեկան կեանքի մասին տուեալները: Ստոյդ յայտնի է, որ նա ամուսնացել էր առնուազն երեք անգամ: Խոջա—Ազիզի ընտանիքի հետ խնամիանալուց յետոյ, Սաղունը նմանապէս կապուել էր Ախալցիխէցիների տոհմի հետ¹⁰⁴: Ի վերջոյ, ԺԳ. դարի 70ական թուականներին նա հարկադրեց Դեմետրէ Բ.-ին՝ կնութեան տալ իրեն թագաւորի քրոջը՝ Թամարին¹⁰⁵: Ի դէպ, բացառուած չէ, որ մինչեւ Հուլյաւուի բարեհաճութեանը արժանալը նա փեսայացած լինէր որեւէ հայկական կամ վրացական տոհմի: Սաղունի ընտանեկան վարքագիծը այն հանգամանքներից է, որ նպաստել է Սաղունի ընդգծուած բացասական գնահատականին¹⁰⁶:

Սաղուն Բ.-ն յուղարկաւորուած է Հաղբատում¹⁰⁷:

11. Խութլու Բուղա, որդի Սաղուն Բ.-ի (ծնուել է ԺԳ. դարի կէսերին – 60ական թուականներին – մահապատիժի է ենթարկուել 1293 թուականին): Անշուշտ, առաջին հերթին նրան պէտք է նկատի ունենալ 1268 թուականի Աշտարակի արձանագրութիւնում յիշատակուած Սաղունի որդիների շարքում¹⁰⁸: Հօր մահից յետոյ Խութլու Բուղան բաւականաչափ ազդեցիկ էր՝ Սաղուն Բ.-ի պաշտօններին յաւակնելու համար: Թագաւորական իշխանութեան համար՝ մոնղոլների հետ սերտօրէն համագործակցող Խութլու Բուղան ոչ պակաս վտանգ էր ներկայացնում, քան Սաղուն Բ.-ն, եթէ նաև նկատի ունենանք, որ նրա քեռին, Խոջա Ազիզի որդի իլ–Խութլուն, Դեմետրէ Բ.-ի ոխերիմ թշնամին էր: Հասկանալի է, որ ազգականները համատեղ էին գործում վրաց արքայի դէմ¹⁰⁹: Բախումները Դեմետրէ Բ.-ի (յետագայում՝ նրա յաջորդների) եւ Խութլու Բուղայի միջեւ անընդմէջ մաքառման բնոյթ էին կրում եւ ողբերգական վախճանի հանգեցրեցին երկու կողմերին էլ:

Սաղուն Բ.-ի մահից յետոյ Դեմետրէ Բ.-ն հայրական պաշտօններից Խութլու Բուղային չնորհեց միայն սպասալարութիւնը: Նա, թերեւս ոչ առանց հիմքի, երկիւղ էր կրում, որ երկու պաշտօնները համատեղելու դէպքում Խութլու Բուղան չափազանց մեծ վտանգ կը ներկայացնի¹¹⁰: Դժողով Խութլու Բուղան ապաստան գտաւ Ահմէտ իլխանի (1282–1284) արքունիքում եւ ծառայելով Ահմէտին՝ այլեւս չէր ենթարկում վրաց արքային¹¹¹: Աւելին, նա գործուն մասնակցութիւն բերեց այն իրադարձութիւններին, որոնց հետեւանքով էականապէս փոխուեց կացութիւնը ամբողջ իշխանութիւնում: 1284 թուականի Յունութարին Ահմէտ իլխանի հրամանով մահապատժի ենթարկուեց նրա եղբայր Ղոնղուրթայը (Ղոնղրաթայ)¹¹²: Այնուհետեւ նոյն ճակատագրին արժանացան Արուեթիսձէ երկու եղբայրները, Ցագանի որդիները: Ընդ որում, ինչպէս պըն-

դում է Վրաց ժամանակագրութիւնը, այդ տեղի ունեցաւ Խութլու Բուղայի խարդաւանքների հետեւանքով¹¹³: Երկու տոհմերի մրցակցութիւնը, որը պայմանաւորուած էր ինչպէս ամիրսպասարութեան ու աթարեկութեան պաշտօնների համար ծաւալուած պայքարում, այնպէս էլ Դմանիս քաղաքի պատկանելութեան հարցի շուրջ վէճով¹¹⁴, առժամանակ աւարտուեց Մահկանաբերդցիների յաղթանակով:

1284թ. գարնանը, երբ մահու կենաց գօտեմարտ ծաւալուեց Ահմէտ իլխանի եւ գահի օրինական ժառանգորդ Արղունի միջեւ, Դեմետրէ Բ.ն հանդէս եկաւ Ահմէտի կողմում եւ իւանէ Բ. Զաքարեանի ու Խութլու Բուղայի ուղեկցութեամբ մասնակցեց դէպի Խորասան ձեռնարկուած արշաւանքին¹¹⁵: Սկզբում յաջողութիւնը ուղեկցում էր Ահմէտին, որը գերի վերցրեց Արղունին եւ ի նշան չնորհակալութեան՝ ցուցաբերած օժանդակութեան համար, վրաց արքային ենթարկեց բոլոր վրացական իշխաններին¹¹⁶: Նրանցից Խութլու Բուղան բանտարկուեց եւ ազատ արձակուեց միայն հաւատարմութեան երդում տալուց յետոյ: Նրան վերադարձուեցին Սաղունի կալուածները, որոնք, ինչպէս երեւում է, մինչ այդ բռնադրաւել էր վրաց թագաւորը¹¹⁷: Հնարաւոր է, որ հենց այդ դէպին է նշել Սամուէլ Անեցու երկի շարունակողներից մէկը՝ «Դեմետր թագաւորն զՍալատունին երկիրն խլեաց» արտայայտութեամբ¹¹⁸:

Իրադարձութիւնները, սակայն, լիովին անսպասելի շրջադարձ ունեցան: Նոյինների՝ մոնղոլ ազնուականների, մի մասը անցաւ Արղունի կողմը, բանտարկութիւնից ազատեց նրան եւ Ահմէտին մահապատժի ենթարկելուց յետոյ իշխան հռչակեց գահի օրինական ժառանգորդին: Նման պայմաններում վրաց արքան ճշգրիտ քաղաքական հաշուածք կատարեց: Նա ժամանակին անցաւ Արղունի (1284—1291) կողմը եւ համապատասխանաբար չնորհների արժանացաւ: «Սիրեաց Արղունն», եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց՝ զտունն Աւագեան եւ զտունն Շահնշահեան եւ զԳագեցին եւ զորդիսն Սաղուն աթարէկին»¹¹⁹: Ցաջորդ հինգ տարիների ընթացքում ակնյայտ առաւելութիւնը վրաց արքայի կողմն էր, եւ Խութլու Բուղան, ինչպէս երեւում է, լիովին հաշուի էր առել ուժերի յարաբերութեան մէջ կատարուած փոփոխութիւնը: Նրա դրութիւնը պէտք է առանձնապէս ծանրացած լինէր 1284թուականի Հոկտեմբերից, յետոյ, երբ մահապատժի ենթարկուեց Սաղուն Բ.ի հին բարեկամը՝ Սահիբ Դիւան Զուվէյնին¹²⁰: Խութլու Բուղան հարկադրուած էր հաշտուելիրական կացութեան հետ եւ Աւագեան տանը, Դաւիթ արքայազնի մօտ, կատարել այն պատուաւոր ծառայութիւնը, որը ժամանակին Սաղուն Բ.ի առանձնաշնորհն էր: Նա դարձել էր ապագայ Դաւիթ Ը.ի խնամակալը՝ աթարէ-

կը, բայց այդ պաշտօնն այդ տարիներին այլեւս չունէր նախկին փայլը, քանի որ միաժամանակ շնորհւում էր նաեւ այլիշխանների: Այսպէս, 1285 եւ 1287 թուականներին, երբ աւանցիներին որոշ հարկերից ազատել են նախ՝ Դաւիթ առքայազնը, ապա «աթարէկ եւ ամիրսպասալար Խութլութուղարն¹²¹, «զաթարէկութիւն աշխարհիս Հայոց» վարում էր Տարսային Օրբելեանը¹²²: Սուացւում է, որ Դեմետրի Բ. ն թուլացրել էր իր ահեղ հակառակորդ Խութլու Բուղային՝ մասնատելով մինչ այդ միասնական աթարէկութեան գործակալութիւնը¹²³: Սակայն Խութլու Բուղան հեշտութեամբ տեղի տուղներից չէր: Այս առումով ուշագրաւ փաստ է, որ միեւնոյն 1287 թուականին գորուած մէկ այլ արձանագրութիւնում, ընդ որում Աւագեան տան ստորակայ Խաղբակեաններին պատկանող Աղջոց վանքից, Դաւիթը որպէս թագաւոր է հանդէս գալիս¹²⁴: Պէտք է կարծել, որ Խութլու Բուղայիսանի թագաւոր ճանաչուելը, թէկուզ սահմանափակ տարածքում, ամրապնդում էր Խութլու Բուղայի դիրքերը: Այնուամենայնիւ, փաստ է, որ երկու անդադրում ախոյեանները՝ Դեմետրի Բ. ն եւ Խութլու Բուղան ինչ—որ համաձայնութեան էին եկել:

Այդ բխրուն համաձայնութիւնն էլ արագօրէն խախտուեց 1288 թուականին: Դեմետրի Բ. ն գործի դրեց իր բարեկամական կապը Արդունի ամենազօր պաշտօնեայի՝ Բուղայի հետ, վերջինիս օգնութեամբ երկրորդ անգամ բանտարկեց Խութլու Բուղային եւ հարկադրեց նրան յարքունիս յանձնել Դմանիսը¹²⁵: Գոտեմարտի եզրափակիչ փուլը, որը շեքսպիրեան տրամա է յիշեցնում, այնուամենայնիւ դեռ առջեւում էր:

1288 թուականի վերջում—1289 թուականի սկզբում, օգտուելով այն հանգամանքից, որ Բուղան արագօրէն կորցնում էր ազգեցութիւնը իլիսանական արքունիքում, Խութլու Բուղան եռանդուն գործունէութիւն ծաւալեց: Նա եղբօր հետ միասին ուղեւորուեց Սամցիսէ եւ ամուսնանալով այդ երկրամասի տիրակալ Բեքա Զաղելու դստեր հետ, հզօր աջակից ձեռքբերեց: Բուղայի շնորհազրկումից անմիջապէս յետոյ Բեքան պատուիրակներ ուղարկեց իլիսանի մօտ եւ Սամցիսէի տիրոջ ջանքերով Խութլու Բուղային վերադարձուեցին Սաղուն Բ. ի տիրոյթները, այդ թուում Դմանիսն ու Թելաւը: Դեմետրի Բ. ից խլուեց նաեւ Աւագեան տունը, որը եւս յանձնուեց Խութլու Բուղային¹²⁶: 1289 թուականի Յունուարի 16ին մահապատժի ենթարկուեց Բուղան, քիչ անց, Մարտի 12ին՝ Դեմետրի Բ. ն¹²⁷, եւ Խութլու Բուղան գործունէութեան լիակատար ազատութիւն ձեռքբերեց: Նա, իր խոստման համաձայն, ձեռնամուխ եղաւ Արեւելսան Վրաստանի նոր թագաւորի ընտրութեան եւ գահ բարձրացման գործին: Խութլու Բուղան բանակցութիւններ վարեց Արեւմտեան Վրաստանի

թագաւոր Դաւիթ Նարինի հետ եւ անձամբ ուղեկցեց նրա որդի Վախտանգին Արեւելեան Վրաստան, իսկ յետոյ նաեւ Արղուն իլիսանի նստավայր։ Դեմետրէ Բ.-ի որդի Դաւթի փոխարէն, Խութլու Բուղայի օգնութեամբ, գահին տիրացած Վախտանգը (որն իշխէ 1290ականներին) իր բարերարին չորհեց աթարէ կի ու ամիրսպասալարի զոյտ պաշտօնները¹²⁸։ Դառնալով Արեւելեան Վրաստանի փաստական կառավարիչ՝ Խութլու Բուղան չհանգստացաւ։ Այնուհետեւ նա ցանկացաւ գահ բարձրացնել գահի օրինական յաւակնորդին՝ Դեմետրէ Բ.-ի որդի Դաւթին, ապագայ Դաւիթ Լ.-ին, որը հօր մահապատժից յետոյ գտնուում էր իլիսանի արքունիքում։ Խութլու Բուղայի այս նոր ձեռնարկման ժամանակը բաւականաչափ ճշգրիտ որոշուում է Վրաց ժամանակագրութեան տուեալներով։ Պատմիչն այս դնում է «Արղունի հիւանդութեան ժամանակ», որը «շարունակուեց չորս ամիս»¹²⁹։ Արղուն իշխանը մահացել է 1291 թուականի Մարտի 10ին¹³⁰, ուստի պէտք է ենթադրել, որ Խութլու Բուղան իր ծրագիրն իրականացնելու համար որոշակի քայլեր է ձեռնարկել արդէն 1290 թուականի վերջում—1291 թուականի սկզբում։ Դաւթի եւ Վախտանգի միջեւ գահակալութեան հարցի շուրջ հակամարտութիւնները ուազմական բախումների չվերածուեցին, քանի որ 1291 թուականի վերջում—1292 թուականի սկզբում անսպասելիորէն մահացաւ Վախտանգ թագաւորը։ Քէյղաթու իլիսանը (1291—1295) Արեւելեան Վրաստանի թագաւոր ճանաչեց Դաւիթ Լ.-ին, նրան ենթարկելով վրաց բոլոր իլիսաններին¹³¹։

1291 թուականին տեղի ունեցաւ մոնղոլական իլիսանութիւնների եւ Խութլու Բուղայի փոխարարերութիւնները բնութագրող մի կարեւոր իրադարձութիւն։ Քէյղաթու իլիսանի գահ բարձրանալուց (1291 թուականի Յուլիսի 23) յետոյ, երբ իլիսանական զօրքը մեկնեց Փոքր Ասիա՝ Տոնղուղու քաղաքում ծագած ապստամբութիւնը ճնշելու¹³², Խութլու Բուղան պատասխանատու յանձնարարութիւն ստացաւ։ Նա բանակ դրեց Մուղանում՝ պաշտպանելու համար իլիսանութեան սահմանները Ուկէ Յորդայի խանների անսպասելի յարձակումներից¹³³։ Ուստի միայն վրացական աղքատներին անտեղեակ լինելու հանգամանքով է հնարաւոր բացատրել այս անհամոզիչ կռահումը, որը ժամանակին արել է պատմաբան Աշոտ Յովհաննիսեանը։ Նրա կարծիքով, «Ակներեւ է, որ արդէն 1291 թուականից Վրաստանում եւ Հայաստանում առկայէր ապստամբական շարժում։ 1293թ. Քէյղաթու խանի կողմից կառավինուած Խութլու Բուղա Արծրունին այդ ապստամբութեան ղեկավարն էր հենց»¹³⁴։ Խութլու Բուղայի մահապատժի իրական պատճառը ոչ թէ հակամոնղոլական պայքարի ղեկավարումն էր, այլ նրա եւ Դաւիթ Լ.-ի հակամարտութիւն-

Ները: Թէեւ թէ՛ Սաղուն Բ.ի եւ թէ՛ Խութլու Բուղայի փոխարաբերութիւնները մոնղոլների հետ սերտ էին եղել, իսկ 1291 թ. Մահկանաբերդի տէրը շարունակում էր հաւատարմօրէն ծառայել մոնղոլներին, նուածողները նաեւ անսպասելի շրջադարձ էին կատարում, թոյլ չտալու համար կողմերից որեւէ մէկի չափազանց հզօրացումը: Հենց այդ էլ վերջիվերջոյ տեղի ունեցաւ, այս անգամ ի վնաս Խութլու Բուղայի:

1293 թուականին Դաւիթ Լ.ի եւ Խութլու Բուղայի միջեւ հակամարտութիւնը հասաւ իր բարձրակէտին: Արեւելեան Վրաստանի թագաւորը դիմեց Քէյդաթու իլխանին եւ, չնայած մոնղոլական աւագանու մի մասի ցուցաբերած օժանդակութեանը յօգուտ Խութլու Բուղայի, շահեց անհնագանդ ստորակայի դէմ յարուցած դատավէճը: Խութլու Բուղան փախաւ Յորդայից, բայց մոնղոլները նրան ճանապարհին ձերբակալելով ետ բերեցին եւ ստիպեցին Դաւիթ թագաւորին՝ անձամբ մահապատժի ենթարկել իր երբեմնի խնամակալին: Դաւիթ Լ.ն լուծեց հօր վրէժը, իսկ իլխանը նրան չնորհեց Դմանիսն ու Խութլու Բուղայի ողջ ունեցուածքը¹³⁵: Որքան էլտարօրինակէ, Խութլու Բուղայի մահուան ճիշդ տարեթիւը հաղորդում է Ռաշիդ աղ-Դինը: Ըստ նրա, Խութլու Բուղայի մահապատժը կատար է ածուել «Հիջրայի 620 թուականի Շաբան ամսուայ վերջում», այսինքն՝ 1293 թուականի Օգոստոսի սկզբներին¹³⁶:

Խութլու Բուղայի համար եւս տիպական էր աւանդական կապերի պահպանումը միաբնակ հոգեւոր կենտրոնների հետ: Նա յիշատակելում է բազմաթիւ հայերէն արձանագրութիւններում¹³⁷, իսկ ժԳ.-ժԴ. դդ. տաղերգու Խաչատուր Կեչառեցին ողբում է նրա մահը իր «Ողբ վասն աւերման տանս Արեւելեան» ստեղծագործութիւնում¹³⁸: Ինչպէս երեւում է, Խութլու Բուղան, իր բոլոր նախնիների նման, առանձնակի կապուածութիւն է ունեցել Զաղբատի հետ, որտեղ եւ գտնուում է նրա որմնանկարային պատկերը¹³⁹: Կարելի է չկասկածել, որ Խութլու Բուղան փոխարաբերութիւններ է ունեցել նաեւ քաղկեդոնական հաստատութիւնների հետ: Մասնաւորապէս, յայտնի է, որ նրա յիշատակին «ագապ» է սահմանած Երուսաղէմի Սուլը Խաչ վանքում¹⁴⁰:

Խութլու Բուղան կնքեց իր մահկանացուն առանց ժառանգ թողնելու:

12. Մանկասար, որդի Սաղուն Բ.ի (ծնուել է, հաւանաբար, ժԳ. դարի կէմերին-60ական թուականներին-մահացել է 1293 թուականից յետոյ): Լինելով հզօր գերդաստանի ներկայացուցիչ, Մանկասարն ազդեցիկ դիրք ունէր: Բաւական է ասել, որ նա ամուսնացած էր Դաւիթ Լ.ի

Քրոջ հետ¹⁴¹. Քանի որ 1295 թուականին վրաց թագաւորը քրոջն ամուսնացրեց մոնղոլ նոյիններից Թուքալի հետ¹⁴², այն տպաւորութիւնն է ստեղծում, որ Մանկասարը մինչ այդ արդէն մահացել էր:

13—14. ?, ?, որդիներ Սաղուն Բ.ի (ծնուել են, հաւանաբար, ժԳ. դարի երրորդ քառորդում—մահացել են ժԳ. դարի վերջում կամ ժԴ. դարի սկզբում): Նրանց մասին տեղեկանում ենք այժմեան Զարթիս ցխովրեայի մէջ չպահպանուած մի սկզբնաղբեկրից, որից ժամանակին օգտուել է ժԳ. դարի հայազգի հեղինակ Փարսադան Գորդիջանիձէն: Եղբայրները գործում էին նաեւ Խութլու Բուղայի մահապատժից յետոյ¹⁴³:

15. Վանենի, դուստր Սաղունի (ծնուել է, հաւանաբար, ժԳ. դարի 50—60ական թուականներին—մահացել է 1285 թուականից յետոյ): Փոքրաթիւ հայերէն ու վրացերէն արձանագրութիւնները բաւականաչափ պատկերացում են տալիս իշխանուհու մշակութային—դաւանական դիմապատկերի մասին: 1279 թուականին ամուսնու՝ Մխարդըձէլ Զաքարեանի հետ միասին կառուցել են Քորայրի քաղկեդոնականացուած վանքի զանգակատուն—տապանատունը¹⁴⁴: Մօտաւորապէս նոյն ժամանակ ամուսինները հարկերից ազատել են միաբնակ Սանահինի վանքը¹⁴⁵, նույիրատուութիւններ են կատարել Հաղբատին¹⁴⁶: Սանահինի արձանագրութիւնը, որտեղ ամուսինները նշում են իրենց «մահու չափ» տրտմելու մասին, քանի որ վանքը «հարկէ աւէրած էր եւ էկեղեցիքս փակած... յաւագ զատկին զվարի դապետն】երն ի քաշ ին արարել եւ այլ շատ նախատինք»՝ խօսուն վկայութիւն է նաեւ Վանենիի ազգային զգացումների մասին:

Հաւանաբար, ամուսնու հետ միասին թաղուել է Քորայրում¹⁴⁷:

16. ?, դուստր ?ի (ծնուել է ժԳ. դարի երրորդ կէսում—մահացել է մինչեւ 1317 թուականը): Ըստ Օրբելեանի, նրա ազգական Լիպարիտ Բ.ի որդի Սմբատը «փեսայցեալ էր տանն աթարէկի Սաղուննեանց»¹⁴⁸: Պատմիչը չի յիշատակում իշխանուհու որոշակի ազգակցական կապը Սաղուն Բ.ի հետ, բայց նրա ամուսնու կեանքի տարեգրութիւնը յուշում է, որ Սաղուննեան իշխանուհին Խութլու Բուղայի եղբայրներից որեւէ մէկի դուստրը կարող էր լինել: Մահուան ժամանակը յայտնի է ամուսնու թողած արձանագրութիւնից¹⁴⁹:

17. Խութլու Բուղա Բ. (ծնուել է, հաւանաբար, ժԳ. դարի վերջում—ժԴ. դարի սկզբում—մահացել է 1367 թուականից յետոյ): Այս անձնաւորութեանը՝ «Զմանկասարենց Խութլու Բուղայն, զորդի եւ զթոռն իւր զամենայն, որ են խնամիք եւ բարեկամ»), 1367 թուականին յիշատակում է Բջնիի արքեպիսկոպոս Մանուէլ Ազիզբեկեանը¹⁵⁰: Զափազանց հազուադէպ անունների (Մանկասար, Խութլու Բուղա) զուգակցութիւնը եւ ինամիական կապը Ազիզբեկեանների հետ՝ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ

Մահկանաբերդցիները որոշակի դիրք էին պահպանում Հայաստանում նաեւ ԺԴ. դարի կէսերին: Խութլու Բուղա Բ.Ն. Մանկասարի որդին է կամ, որ աւելի հաւանական է թւում՝ թոռը:

ԽԱՌՈԱՍԵԱՆԵՐ

1. Խաւոսա Ա., որդի Ամիր-Սարգսի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում—մահացել է 1232 թուականից յետոյ): «իշխանաց իշխան» Խաւոսաը իր զբաղեցրած դիրքի համար պարտական էր Զաքարէ Բ.ին եւ Իւանէ Ա.ին, «յորոց առաջի սնեալ եւ զարդարելալ, ի նոցին ողորմութեամբն մեծացեալ եւ փառաւորեալ»¹⁵¹: Այսպիսով, նա Զաքարեան եղբայրների կը տսեր ժամանակակիցն էր, եւ լիովին կապուել էր Շահնշահեան տան հետ Զաքարէ Բ.ի մահից յետոյ: Եղել էր Զաքարէ Բ.ի որդի Շահնշահ Ա.ի դաստիարակը եւ Շահնշահեան տան մսախուրթուխուցէսը¹⁵²: Ինչպէս երեւում է թոռան՝ Խաւոսա Բ.ի արձանագրութիւններից, զգալիօրէն ընդարձակել է սեփական կալուածքները՝ Շահնշահ Ա.ից գնումներ կատարելով¹⁵³:

Խաւոսա Ա.ի առաջին կինը՝ «Խութլու Խաթունն յազգէ գոլով պարսիկ, իսկ ի կոչմանէ եւ ի չնորհացն Աստուծոյ ճշմարիտ աղախին գոլով Քրիստոսի», վախճանուել է անդրանիկ որդու մահից (շուրջ 1229 թ., տես ստորեւ) երկու տարի յետոյ, մօտաւորապէս 1231 թուականին: Թաղուել է Բագնայրի տոհմական հանգստարանում: Նրանց յիշատակին էլ Խաւոսա Ա.Ն Հոռոմոսի վանքում ընդօրինակել է տուել նշանաւոր Բագնայրի Աւետարանը¹⁵⁴:

Երկրորդ կինը՝ Զմրուխտ Խաթունը դարձեալ մահմետական էր, նշանաւոր տոհմից, եւ ամուսնանալուց յետոյ քրիստոնէութիւն էր ընդունել: Ամուսինները, բացի Բագնայրի Աւետարանից, հռչակաւոր իգնատիոս զրչին պատուիրել են եւս մէկ Աւետարան, որի ծաղկման համար անհրաժեշտ ոսկին չնորհել է Զմրուխտ Խաթունը¹⁵⁵:

Հաղբատում, Ամիր-Քուրդ եւ Դաւիթ Մահկանաբերդցիների գերեզմանների կողքին, կայ եւս մի տապանաքար՝ «Խաւոսա» եւ նախորդին անմիջապէս կից՝ «Հասան» մակագրութիւններով¹⁵⁶: Եթէ այդ տապանաքարը պատկանում է Խաւոսա Ա.ին, ստացւում է, որ նա կրել է «Հասան» կրկնանունը եւ գերադասել է յուղարկաւորուել հին տոհմական հանգստարանում, քան ընտանեկան տապանատանը՝ Բագնայրում:

2. Սասնա Ա., որդի Խաւոսա Ա.ի (ծնուել է, ամենայն հաւանականութեամբ, ԺԳ. դարի սկզբում—մահացել է շուրջ 1229 թուականին): Նրա «կիսաւրեա» հասակում մահանալը արձանագրուած է Բագնայրի Աւետարանի յիշատակարանում եւ Բագնայրի վիմագրերից մէկում, որը թողել է մայրը¹⁵⁷: Բագնայրի վիմագրերը կազմուել է ՈՀԲ (1223) կամ ՈՀԸ

(1229) թուականին: Հաշուի առնելով այն հիւսկէն ժամանակագրութիւնը, որն ուրուագծում է Բագնայրի Աւետարանի յիշատակարանի հիման վրայ (1229 թուականին վախճանում է Սասնան, երկու տարի յետոյ՝ մայրը, յաջորդ տարում նրանց յիշատակին ձեռագիր է ընդօրինակում) գրեթէ անվերապահօրէն ընդունելի է թուում երկրորդ տարեթիւը¹⁵⁸:

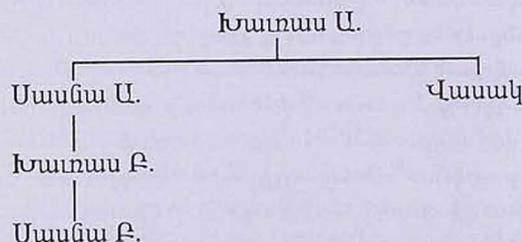
Սասնայի կինն էր Թայիկ «Թագոհի»ն, «որ է զարմ եւ շառաւեղ թագաւորացն Հայոց»¹⁵⁹: Դժուար է ասել, թէ Կիւրիկեանների կամ Բաղացարքայազունների հետ խնամիական կապ ունեցող տոհմերից որի՞ց էր սերում Թայիկը:

3. Վասակ, որդի Խաւոսա Ա.ի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի սկզբում—մահուան ժամանակը պարզ չէ): Թէեւ հայրը նրան «սիրելի որդի» է համարում 1232 թուականին¹⁶⁰, այնուամենայնիւն նա բոլորովին էլ Խաւոսա Ա.ի տիրոյթների միակ ժառանգորդը չի դարձել: Ինչպէս երեւում է Բագնայրի 1260ական թուականների արձանագրութիւններից, տոհմական կալուածքների զգալի մասն անցել էր Սասնայ Ա.ի որդի Խաւոսա Բ.-ին¹⁶¹:

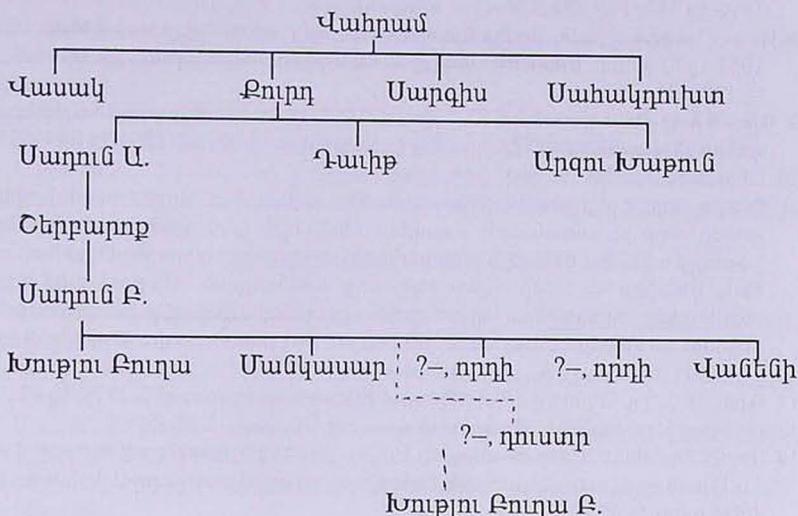
4. Խաւոսա Բ. (ծնուել է մինչեւ 1229 թուականը—մահացել է 1266 թուականից յետոյ): Յայտնի է յօգուտ Բագնայրի վանքին կատարած շռայլ նուիրատուութիւններով: Մասնաւորապէս, ուշագրաւ է այդ խոշոր վանական կենտրոնին 1266 թուականին «զգանձագին զՁրձորիկ վանքն իւր սահմանաւքն ջաղացովն եւ պահիզան» ընծայելու փաստը¹⁶²: Բագնայրին տրուած Աշնակ գիւղը Խաւոսա Բ.-ն հարկադրուած է եղել վերստին գնել Շահնշահ Ա.-ից: Հարցն այն է, որ թէեւ այդ գիւղը Խաւոսա Ա.-ն «գնել էր» ու տուել թոռանը, այնուամենայնիւ պապի մահից յետոյ, ինչպէս երեւում է, պատրոնը ներկայացրել է իր իրաւունքները: Խաւոսա Բ.-ն կրկին գնել էր Աշնակը՝ կնոջ «զբաժինքն ակն ու մարգարիտ»ն վճարելով¹⁶³:

Խաւոսա Բ.-ի անդրանիկ որդի Սասնա Բ.-ն մահացել է մանուկ հասակում, 1261—62 թուականին¹⁶⁴:

Խաւոսանեանների տոհմածառը ըստ Բագնայրի Աւետարանի յիշատակարանների եւ Բագնայրի վիմական արձանագրութիւնների.

Մահկանաբերդցիների աւագ տոհմաճիւղն առայժմ ներկայանում է հետեւեալ տեսքով.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- Վազգէն Յակոբեան, «Դավիթ Քոյրայրեցու Թիշատակարանը», <<**ԳԱԱ Տեղեկագիր**>> (հասարակական գիտութիւններ), 1952, թի 8, էջ 120, ծ. 1. Աշոտ Յովհաննիսեան, **Դրուագներ հայ պատագուական մտքի պատմութեան**, գիրք Ա., Երեւան, 1957, էջ 213–214:
- Cyrill Toumanoff, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la caucasie chretiene* (Arménie-Géorgie-Albanie), Roma, 1976, p. 94-95.
- B. Limper, *Die Mongolen und die christlichen volker des Kaukasus*, Köln, 1980, s. 227-231.
- Հայո Միքայէլ Վորք, Չամչեանց, **Պատմութիւն Հայոց**, հ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 257–258. Գարեգին Կարողիկոս Յովսէփեան, **Խաղրակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մեջ**, Անթիլիս, 1969, էջ 11, 50 եւ յող.։ Ուշագրաւ է, որ գիտնականը Ամիր Քրիջն եւ Սարգս Բ.ին կոչում է նաև «Սահկանաբերդի իշխաններ»։ որը «Սահկանաբերդցի» անուանման ընդարձակ տարբերակն է։ Տնիկի անդամներին մեծ մասամբ Արծրունի է անուանում նաև Աշոտ Յովհաննիսեանը (Յովհաննիսեան, էջ 52, 167, 213–215 եւ յող.։)
- Ը. Մեսիխա, **Ներքաղաքական կացութիւնը և պաշտօնէական կառուցուածքը XII դարի Վրաստանում**, Թբիլիսի, 1979, էջ 277. Ը. Անդրեաս, **Վրաստանի կենցըրնական և բնեղական կառավարութեան XI-XIII դարերում**, Թբիլիսի, 1983, էջ 219–226 (վրացերէն):
- Քարքիս ցիսլորեա, հ. 2, Թբիլիսի, 1959, էջ 237, 248, 257, 269 (վրացերէն)։ Յնտագայ

- Եղերում վրացի պատմիչը Սադոն Բ.ին յիշատակում է սոսկ աճունով կամ Էլ՝ «Սադոն աքաբեկ» ծեսով:
7. Ստեփանոս Օքբելան Արք. Սիմեոն, *Պագմուրիմն Նահանգին Միսական*, Թիֆլիս, 1910, էջ 337, 355, 384, 426:
 8. Կարօ Ղաֆաղարեան, *Յավիաննավանքը և նրա արշանագրուրիմները*, Երեւան, 1948, էջ 83. Անյնի՝ *Սանահինի վանքը և նրա արշանագրուրիմները*, Երեւան, 1957, էջ 127, 141:
 9. *Դիման հայ վիմագրուրիան*, III, Երեւան, 1967, էջ 56, 80. **ԺԳ. դարի հայերէն չեռագրերի յիշապակարաններ**, կազմեց L. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 374–375:
 10. Օքբելան, էջ 426:
 11. Ի դեպ, որոշ դեպքերում նոյն իրավիճակն է տիրել նաև միջնադարում. միեւնոյն տոհմը մերը իր անուանումը ստացել է հիմնադրի կամ որեւէ նշանատը Եթրկայացոցչի անունից, մերը ել՝ հիմնական կամ սկզբնական տիրոյթի: Օքբելանը, օրինակ, Սիմեոնի մի մասի ազատագրմանը մասնակցած Ախթամարին կոչում է «Արփայեցի» ելմելով նրա Արփա գիլիի տերը լինելու փաստից, իսկ թիշ անց, «Այս քամարեան զարմք» է անուանում տոհմի յաջորդ սերունդներին (Օքբելան, էջ 350, 368, 491):
 12. Գրիգոր Վարդ. Ակներցի, *Պագմուրիմ Թարարաց*, Երևանէմ, 1974, էջ 42, 48:
 13. Միխար Այրիկանեցի, *Պագմուրիմ Հայոց*, Սովորու, 1860, էջ 68:
 14. Սուրեն Երեմեան, *Ամիրսպասար Զարարիս Երկայնարազուկ*, Երեւան, 1944, էջ 11: Այս տեսակետուն ընդունել են նաև վրացի հետազոտողները (Սնսիխա, էջ 277. *Անձնագիր*, էջ 223):
 15. *Սանահինի վանքը*, էջ 125:
 16. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պագմուրիմ Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1961, էջ 386:
 17. Սովոր Խորենացի, *Պագմուրիմ Հայոց*, քննական բնագիրը և ներածուրիմն Ս. Արենեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, աշխարհաբար թարգմանուրիմը և մեկնարանուրիմները Սո. Սալյանեանի, լուցումները Ս. Սարգսեանի, Երեւան, 1981, էջ 85, 125:
 18. Ի. Զաւախիշվիլի, *Վրաց ազգի պագմուրիմ*, հ. 3, Թբիլիսի, 1966, էջ 367 (վրացերէն):
 19. Հրաչեա Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ե, Երեւան, 1962, էջ 223–226:
 20. *Հայերէն չեռագրերի յիշապակարաններ*, **ԺԳ. դար**, կազմեց Ա. Սաբէոսեան, Երեւան, 1984, էջ 178:
 21. *Նոյն*, էջ 179:
 22. Հայր Ղետին Վ. Ալիշան, *Հայապատում*, հ. Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 389:
 23. *Քարոզիս ցիոնուրիս*, հ. 1, Թբիլիսի, 1955, էջ 344 (վրացերէն). Սամուել Քահանայ Անեցի, *Հաւաքումներ ի գրոց պագմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 125. Վարդան Արեւեցի, *Պագմուրիմն դիեզերական*, Սովորու, 1861, էջ 156:
 24. Հայրապետ Մարգարեան, *Հիսիսային Հայապատում և Վրասպանի ԺԳ. դարի պագմուրիմն մի բանի հարցեր*, Երեւան, 1980, էջ 54–55, 90–92:
 25. Սուրեն Երեմեան, "Ի՞րսն Եօրութեան Արտյան և Արշակունյաց Արքան Սովորու առջևուրիմները Երեւանի պետական համալսարանի", հ. XXIII, Երեւան, 1946, էջ 399 (ռուսերէն):
 26. Անքելաւ, էջ 223–224:
 27. *Դիման հայ վիմագրուրիան*, VI, Երեւան, 1977, էջ 199:
 28. *Դիման*, VI, էջ 5, 108–110, 132–135:

29. Հ. Եղիազարեան, «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966, թ.-ժ., էջ 96–97:
30. *Դիւճ*, VI, էջ 204:
31. Եղիազարեան, «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966, թ., էջ 58–59. Սույն Աւագեան, *Վիմական արշամագրութիւնների բատարենութիւն*, Երևան, 1978, էջ 42–43, 336:
32. Ո. Կիկանձե, *Վրաստաճի պատմութեան աղքիւրագիւրութեան հարցեր*, հ. 1, Թբիլիսի, 1984, էջ 171–173 (Վլացերէն):
33. *Դիւճ*, VI, էջ 139:
34. *Նոյն*, էջ 64–65. Գանձակեցի, էջ 215:
35. *Նոյն*, էջ 158–159. Գանձակեցի, էջ 215–216:
36. Գ. Սարգսեան, «Ծխմուրատի վանքը», *Էջմիածին*, 1956, գ., էջ 20–28:
37. *Դիւճ*, VI, էջ 134: Համապատասխան արձանագրութիւնները հրատարակուած են միեւնոյն հատորում:
38. Կարօ Ղաֆարեան, *Հաղպատ*, Երևան, 1963, էջ 188–189:
39. *Նոյն*, էջ 152:
40. *Յիշապակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 178–179. Հ. Վետենդ Վ. Ալիշան, *Շիրակ*, Վեմետիկ, 1881, էջ 116:
41. *Քարոջիս ցիսվոներա*, հ. 2, էջ 272. *Վրաց Ժամանակագրութիւն (1217–1318)*, քարգմանութիւնը Պարոյր Սուրաբեանի, Երևան, 1971, էջ 142:
42. Ե. Մետենելի, *Նիրեր Երուսաղէմի վրաց գաղութի պատմութեան վերաբերեալ*, Թբիլիսի, 1962, էջ 103 (Վլացերէն):
43. Պարոյր Սուրաբեան, *Հայապատի վրացերէն արշամագրութիւնները*, Երևան, 1977, էջ 182–184:
44. *Հայապատում*, հ. Բ., էջ 350–351:
45. *Նոյն*, էջ 390. Գանձակեցի, էջ 208:
46. Մատթուս Ուրիհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 425. Խմնտ. Սարգսեան, էջ 145–147:
47. *Հայապատում*, հ. Բ., էջ 351:
48. *Նոյն տեղում*:
49. *Հայերէն չեռագրերի յիշապակարաններ, Ե.–ԺԲ. դր.*, աշխատասիրութեամբ Ա. Սաքեսեանի, Երևան, 1988, էջ 224:
50. Ը. Մեսիխա, «Թամարի առաջին պատմիչի մի տեղեկութեան ընկալման շորջ», *Վրացական աղքիւրագիւրութիւն*, հ. 3, Թբիլիսի, 1971, էջ 130–147 (Վլացերէն):
51. *Սանահնի վանքը*, էջ 104:
52. *Դիւճ*, VI, էջ 139:
53. *Նոյն*, էջ 37:
54. *Հաղպատ*, էջ 188:
55. *Յիշապակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 178:
56. Գանձակեցի, էջ 210:
57. *Նոյն տեղում*:
58. *Յիշապակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 178:
59. *Դիւճ հայ վիճագրութեան*, I, Երևան, 1966, էջ 57:
60. Նկատի ունենալով բնութագրական անուն՝ հետազօտողները յաճախ Մահկանաբերդի են համարում նաև ԺԲ. դարի 60ական թուականներին Գեղրգի Գ. կողմից Անիի քաղաքապետ նշանակուած Սաղունին (*Շիրակ*, էջ 100). *Խաղորսկեանը*, էջ 2. Բ. Առաքելեան, *Քաղաքները և արհեստները Հայապատում IX–XIII դր.*, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 166): Այս վարկածը, սակայն, կարող է նաև առարկութիւն յարուցել. դժուար է ենթադրել, որ 1160 թուականին հարեւան մահմեդական ամիրայութիւնների բանակը դեպի Վրաստան առաջնորդած Վասակ Մահկանաբերդցու ազգականին

- մէկ-երկու տարի անց հնարաւոր էր այդքան կարեւոր պաշտօն վստահել: Բացի այդ, դժուար է պատկերացնել, Սաղուն քաղաքապետի տեղը Սահկանաբերոցիների տոհմածառում: Ուստի Սաղունների շարքը նրանով սկսելու և Սահկանաբերոցիների թուին նրան դասելը (առև՝ Յարտիքին Քիւրտեան, «Իրանատայի Տըլիկին Մատենադարանին Հայերկն Զեռագիրները», *Միան*, 1972, էջ 166. Toumanoff, էջ 94–95) վաղաժամ է բում:
61. Սարգսեան, էջ 26: Արձանագրութիւնը գրուած է «Յամի:Կ:Երորդի:Ե:ԵՐՈՐԴԻ նորս շրջագախ»: Այսինքն հայոց փոքր թուականի 65րդ տարում: Բացառիկ հազորադէպ ինուրութիւնն այն է, որ հայոց փոքր թուականի սկզբ է դիտուած 1116 թուականը, հետեւարար վիճագիրը թուագրուում է 1181 թուականով (Գիւտան, VI, էջ 159):
 62. Գիւտան, VI, էջ 158–159:
 63. Գանձակեցի, էջ 215:
 64. Յիշապակարաններ, ԺԳ. դար, էջ 183: Զեռագիրն այժմ պահուում է Դուբլինում: Յիւրտեանը կարծում է, որ Աւետարանը ընդօրինակուել է ԺԲ. դարի 90ական թուականներին Նոր Գետիկի Խորաշէն վանքի համար (Յիւրտեան, էջ 165–169):
 65. Գանձակեցի, էջ 215:
 66. Յուղակ չեռագրաց Նոր-Չուղայի Ս. Ամենավիրկչեան վանաց քանգարանի, հ. Բ., կազմել Լ. Սիհասեան, Վիեննա, 1972, էջ 183:
 67. Հառորապ, էջ 188:
 68. Գանձակեցի, էջ 215–216:
 69. Նոյն տեղում. Գիւտան, VI, էջ 65:
 70. Գիւտան հայ վիճագրութեան, V, Երեւան, 1982, էջ 198–199:
 71. Գանձակեցի, էջ 209, 386:
 72. Նոյն, էջ 386:
 73. Քարրիխ ցիսովերս, հ. 2, էջ 237. Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 110:
 74. Ռաշիդ աղ–Դին, Հաւարումն պարեզգորութեանց, հ. 2, Սոսկուա–Լենինկուատ, 1960, էջ 60 (ռուսերեն):
 75. Քարրիխ ցիսովերս, հ. 2, էջ 237. Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 110:
 76. Գիւտան հայ վիճագրութեան, IV, Երեւան, 1973, էջ 13: Սովորաբար կարծում են, որ գրիշը բաց է բողել թուագրման (ՉԵ) տասմատը (նոյն տեղում. Աւագեան, էջ 279), բայց Սաղունի յիշատակութիւնը Խոշարից յետոյ մտածել է տախս, որ արձանագրութեան տարերուի վերանայումը կարող է եւ պարտադիր չինել:
 77. Ռաշիդ աղ–Դին, Հաւարումն պարեզգորութեանց, հ. 3, Սոսկուա–Լենինկուատ, 1946, էջ 49–50 (ռուսերեն):
 78. Գանձակեցի, էջ 386: Ըստ պատմիչի, մոնղոլների եւ սասունցիների միջեւ ծեռք բերւած պայմանաւորուածութիւնը յետազայում խախտուել է, հետեւարար Սաղունը երկար յի կառավարել Սասունում:
 79. Քարրիխ ցիսովերս, հ. 2, էջ 248. Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 119–120:
 80. Ռաշիդ աղ–Դին, հ. 3, էջ 67:
 81. Դ. Կացիտածէ, «Մի քանի տեղեկութիւն «Զամի ար–քաւարիխ»ից Սաղուն Սահկանաբերոցու մասին», Վրասպանի պատմութեան արեւելեան Ահիքէյ, հ. 2, Թբիլիսի, 1979, էջ 67–74 (վրացերեն):
 82. Քարրիխ ցիսովերս, հ. 2, էջ 248. Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 119–120:
 83. Սայս Աւղալբեգեան, Խոչազուր Կեչառեցի, Երեւան, 1958, էջ 131:
 84. Յիշապակարաններ, ԺԳ. դար, էջ 366. Գարեգին վարդապետ [Յովսէփեանց], «Զագաւանից ժողովը», Ծողակար, գիրը սոսացին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 41:
 85. Քարրիխ ցիսովերս, հ. 2, էջ 257. Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 129:
 86. Կիկանածէ, էջ 188:

87. *Քարոլիս ցխովրես*, հ. 2, էջ 238–239, 244–248. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 111, 116–120:
88. *Դիւս*, VI, էջ 71:
89. *Քարոլիս ցխովրես*, հ. 2, էջ 257. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 129:
90. Կիկնածէ, էջ 171–173: Սաղոնը սեփականեց Դմանիսը՝ յաղթելով վտանգաւոր մրցակցին Ցագանի որդի Խան Արուեթիստէին (տես Պ. Սուրադեան, էջ 235–236):
91. Կիկնածէ, էջ 171–173:
92. *Դիւս*, VI, էջ 165, 213:
93. *Խաղաղեանք...*, էջ 303, 334:
95. Եղիազարեան, «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966 թ.–Ժ., էջ 96–97:
96. Գ. Յովսէինան, *Նիւթեր և ոստմասիրութիւններ հայ պուեսպի պատմութեան*, հ. Ա, Երեան, 1983, էջ 229–230:
97. *Դիւս*, VI, էջ 209, 210. *Հաղբար*, էջ 193. *Յիշապակարաններ, Ժ-Պ. դար.*, էջ 496:
98. Սաղոնի մահուան տարբեր տարեթուերից, որոնք հանդիպում են հայկական սկզբնադրիւներում, առաւել արժանահաւատը Օրբելեանին վերագրուող ժամանակագրութեան 1282 թուականն է (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, կազմեց՝ Վ. Ցակորեան, Երեան, 1951, էջ 45): Վերջերս Կիկնածէն ցոյց տուեց, որ այդ թուականին է դնում Սաղոնի մահը նաև *Վրաց ժամանակագրութիւնը* (Կիկնածէ, էջ 178):
99. Գրիգոր վրդ. Ակներցի, էջ 43, 48. *Հաղբար*, էջ 193, 197:
100. *Դիւս*, VI, էջ 205:
101. *Խաղաղեանք*, էջ 303:
102. Զագաւանից ժողովը, էջ 26–27, 41:
103. *Քարոլիս ցխովրես*, հ. 2, էջ 272. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 142:
104. *Նոյն*, էջ 273. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 142:
105. *Նոյն*, էջ 278. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 147. հմմտ. *Մանր ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, էջ 45:
106. Օրինակ, Ի. Զաւախիչվիլի, էջ 366–369. Յովհաննիսեան, էջ 213–214:
107. *Հաղբար*, էջ 188:
108. «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966, թ.–Ժ., էջ 97:
109. Կիկնածէ, էջ 188:
110. *Քարոլիս ցխովրես*, հ. 2, էջ 281. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 150:
111. Կիկնածէ, էջ 184:
112. Ռաշիդ աղ–Ղին, հ. 3, էջ 103:
113. *Քարոլիս ցխովրես*, հ. 2, էջ 282: Բնագիրը վերականգնել եւ հայերէնի է քարզմանել Պ. Սուրադեանը, տես Ա. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 150:
114. Պ. Սուրադեանը, էջ 228–235:
115. *Քարոլիս ցխովրես*, հ. 2, էջ 284. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 152. Կիկնածէ, էջ 184. հմմտ. Ռաշիդ աղ–Ղին, հ. 3, էջ 104:
116. Կիկնածէ, էջ 184:
117. *Նոյն* տեղովմ:
118. Անեցի, էջ 164: Ժամանակագիրն այս իրադարձութիւնը դնում է 1302 թուականին, մինչդեռ Դեմետրէ Բ. գրաւած պէտք է լիներ Խութըլու Բուլայի հայրական կալուածք–ները մինչեւ 1284 թուականը:
119. Օրբելեան, էջ 426:
120. Ռաշիդ աղ–Ղին հ. 3, էջ 114–116:
121. Կարօ Ղաֆաղարեան, *Երեւան*, 1975, էջ 195:
122. Օրբելեան, էջ 426:

123. Ի տարբերութիւն նախորդ մի շարք հետազոտողների, որոնց կարծիքով Սարդոնի մասից յետոյ նրա փիլիսոփէն արարէկ է նշանալունի Տարսայիծ Օրբելևանը. Կիկնածէն ենթադրում է, որ Տարսայիծը դարձել է ոչ թէ Վրաց թագաւորութեան, այլ միայն Հայաստանի արարէկ, այն էլ աւելի ուշ, Սահիր Դիանի մահուանից յետոյ (Կիկնածէ, էջ 178–180). Սակայն Տարսայիծ Օրբելևանի իրաւասութիւնների շրջանակը նշելու պատմիչը ոչ միայն նշում է իր հօր Հայաստանի արարէկ լինելը, այլև ընդգծում է, թէ Դեմետրէ Բ. Ա. «Եղ արարէկ (Տարսայիծն – Հ. Մ.)ի վերայ ամենայն տերութեան իրոյ միհնչեւ ի Տիկին եւ յԱնի եւ ի Կարս: Եւ եղ ի ծեռու նորա զողայն իր՝ զԴաւիթ եւ զՄանուկն, սոնցանել զնոսա եւ պահել» (Օրբելևան, էջ 426): Աւելի համակական է բում, որ Դեմետրէ Բ. Ա. բուլացնելու համար արարէկութեան նշանակութիւնը, փասորուն բաժանմել է գործակալութիւնը երկու մասի:
124. *Խաղբակեանը*, էջ 303:
125. Կիկնածէ, էջ 186:
126. Նոյն տեղում:
127. *Քարթիս ցիսովորեա*, հ. 2, էջ 291. *Վրաց Ժամանակագրութիւն*, էջ 158. Ռաշիդ աղ–Դին, հ. 3, էջ 121:
128. *Քարթիս ցիսովորեա*, հ. 2, էջ 289–290, 292–293. *Վրաց Ժամանակագրութիւն*, էջ 157, 159–160. Ամերի, էջ 164 (տարեկից խիստ աղուադրուած է):
129. *Քարթիս ցիսովորեա*, հ. 2, էջ 294. *Վրաց Ժամանակագրութիւն*, էջ 161:
130. Ռաշիդ աղ–Դին, հ. 3, էջ 127:
131. *Քարթիս ցիսովորեա*, հ. 2, էջ 297. *Մանր Ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, էջ 149:
133. *Քարթիս ցիսովորեա*, հ. 2, էջ 296. *Վրաց Ժամանակագրութիւն*, էջ 162. Կիկնածէ, էջ 190–191:
134. Յովհաննեսուան, էջ 254–255. հմնու. Լենոն Բարայեան, *Հայապանի սոցիալ-դաշտական եւ քաղաքական պատմութիւնը XIII–XIV դարերում*, Երեւան, 1964, էջ 332. Հ. Ստեփանեսուան, *Հայ ժողովորդի պայքարը քարար–մոմողական լծի դիմ*, Երեւան, 1990, էջ 102–103:
135. Կիկնածէ, էջ 194–196:
136. Ռաշիդ աղ–Դին, հ. 3, էջ 134:
137. *Գիւան*, VI, էջ 204–205:
138. Աղայիշեգուան, էջ 129–133:
139. *Հաղրապ*, էջ 152:
140. Սետրեւելի, էջ 103:
141. Կիկնածէ, էջ 197:
142. Նոյն, էջ 196–197:
143. Նոյն տեղում: Ս. Աւագենանի կարծիքով, Սարդոն Բ. Ի որդիներից է նաև Պապացը, որը յիշատակում է Խնձորինսի «Բեմ» խաչքարի արձանագրութիւնում (*Գիւան*, VI, էջ 219–221): Ավագիրը, սակայն, այնքան է եղծուած (չի ընթերցում «Սարդոն» անունը, «Պապաց» անձնանուանը յաջորդող տառաշարքը քայքայուած է), որ դժուար է միայն նրա հիմամբ եզրայանցում կատարել:
144. Սուրապեան, էջ 177:
145. *Մանահնի վասրը*, էջ 125:
146. *Հաղրապ*, էջ 171:
147. Սուրապեան, էջ 182:
148. Օրբելևան, էջ 432:
149. *Գիւան*, III, էջ 55: Ալիշանը (*Միական*, Վեմետիկ, 1893, էջ 114) եւ Գրիգոր Գրիգոր-եանը (*Միակիր Օրբելևանների օրօք*, XIII–XV Պարեր, Երեւան, 1981, էջ 108–109) Սահկանաբերոցի իշխանութեան համարում են Սարդոն Բ. Ի դուստր եւ նշում են

- անունը՝ «Ոխթոգ»։ Այս տեսակէտք հիմնուած է իշխանուհու աճուսնու վերայիշեալ արձանագրութեան ալիշանեան հրատարակութեան վրայ (Սիսական, էջ 114–115), բայց անգամ այստեղ անձնանունը բերուած է որպէս Ենթադրական ընթերցում։ Արձանագրութիւնը խիստ հողմահարուած է, ուստի Սեղրակ Բարխուադարեանը հրաժարուել է անձնական վերծանման փորձից, իսկ Աճառեանը խուսափել է «Ոխթոգ» անձնանունը ստուգաբանելոց՝ նշելով մեկ անգամ, այն էլ անստոյց ընթերցմամբ վկայուած լինելու խանգարիչ պարագաները (տես՝ Հ. Աճառեան, *Հայոց ամշնակունների բառարան*, հ. Դ, Երևան, 1943, էջ 185):
150. *Խաղակեանք*, նոր յաելուած, Ա., էջ 426:
 151. *Յիշապակարաններ*, ԺԳ. դար, էջ 178:
 152. *Նոյն*, էջ 178–179:
 153. *Շիրակ*, էջ 116:
 154. *Յիշապակարաններ*, ԺԳ. դար, էջ 179:
 155. *Նոյն*, էջ 179–180:
 156. *Հաղրապ*, էջ 188:
 157. *Յիշապակարաններ*, ԺԳ. դար, էջ 179. *Շիրակ*, էջ 116:
 158. 1229 բուականին գերադասութիւն են տայիս նաև Գարեզին Յովսէփիեանը (*Նիսիքն եւ ուսումնասիրութիւններ*, հ. Ա., էջ 237) եւ Հրազ Բարթիկեանը (Հ. Բարթիկեան, «Բիկանդական Դարաս արիստոնկրատական ընտանիքի մասին», *Պագմառանասիրական հանդէս*, 1988, թի 1, էջ 172 (ոռուերէն)):
 159. *Յիշապակարաններ*, ԺԳ. դար, էջ 179:
 160. *Նոյն* տեղում:
 161. *Շիրակ*, էջ 116:
 162. *Նոյն* տեղում:
 163. *Նոյն* տեղում:
 164. *Նոյն* տեղում:

THE PRINCELY FAMILY OF THE MAHKANABERTSIS
(SADUNIANS) IN THE 12th-13th CENTURIES
(Summary)

HAYRAPET MARGARIAN

The author devides his research regarding the Mahkanabertsis into five sections: a) Name and origin of the family; b) The nature and scope of their activity; c) Their feuds and connections; d) Their sectarian inclination and ethnocultural image; e) Genealogy.

According to the author, the Mahkanaberti family has a respected place among those who represent the leading feudal families of the 12th-13th centuries Armenia. During its peak in power the members of this family influenced not only Armenia, but played a significant role in the fate of Eastern Georgia, particularly during the decades between 1270 and 1290.

Unlike the other Armenian feudal families of the time, the Mahkanapertsis had singularly strong connections with diverse cultural, sectarian and ethnic factions. Oftentimes they were more active abroad than in Armenia proper.

After thorough and detailed discussions, the author concludes that the family's origins are deeply rooted in a high ranking Armenian family; the family had 2 periods of ascendance: first from 1150-1180, when a member of the family became mayor of Tbilisi (and consequently a predecessor of the Zakarian noble Armenian family); second, during 1270-1290, when the family became allied with the Mongols. Their feudal holdings and properties were mainly located in northern Armenia; some of them were Armenian Orthodox, others had become Chalcedonic with strong links with the monasteries of Haghpat, Sanahin and Kobayr; they had familial ties with Armenian, Georgian, Iranian, Moslem and Turkish high-ranking families.